

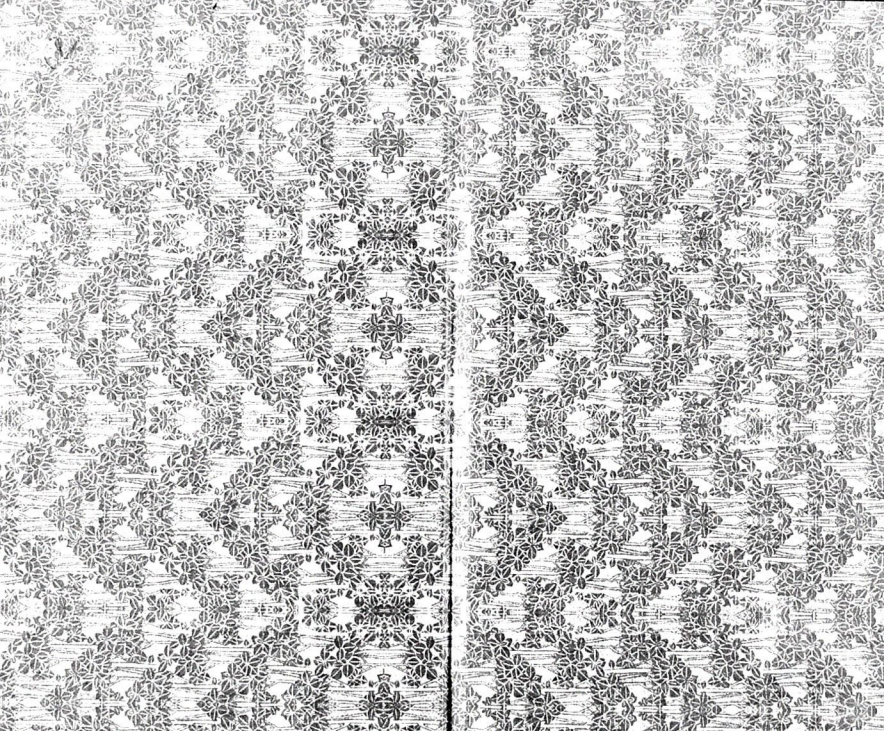
SABIRA NEMATZADA

SEYİD İMADƏDDİN NƏSİMİ
İRSİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

SABIRA NEMATZADE

Seyid Imadaddin Nasimi
and investigations about his legacy

SƏBİRƏ NEMƏTZADƏ

SEYİD İMADƏDDİN
NƏSİMİ İRSİNİN TƏDQIQI
MƏSƏLƏLƏRİ

"Elm və təhsil"
Bakı – 2017

Elmi redaktor: RƏBİYYƏT ASLANOVA
*professor, Bakı Dövləti Universiteti Fəlsəfə
tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının
müdiri*

Rəyçilər: AZAD RZAYEV
*professor, Bakı Dövləti Universiteti
Tarix fakültəsinin dekani*
İLHAM MƏMMƏDZADƏ
*professor, Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyası Fəlsəfə İnstitutunun
direktoru*

İngilis dilinə tərcümə edən: Zeynəb Əliyeva

Səbirə Nemətzadə.
Seyid İmadəddin Nəsimi irsinin tədqiqi məsələləri.
Bakı, "Elm və təhsil", 2017

ISBN 978-9952-8176-2-1 © Səbirə Nemətzadə, 2017

SABIRA NEMATZADE

**SEYID İMADADDİN
NASİMİ AND
INVESTIGATIONS
ABOUT HIS LEGACY**

**"Science and education"
BAKİ – 2017**

ÖN SÖZ

Editor: RABİYYAT ASLANOVA
*professor, the chief of History of
philosophy and culturology department,
Baku State University*

Reviewers: AZAD RZAYEV
*professor, the dean of the faculty of History,
Baku State University*

İLHAM MAMMADZADA
*professor, the director of the Institute of
Philosophy, Azerbaijan National Academy of
Sciences*

Translator: Zeynab Aliyeva

Azərbaycan xalqı tarixən bədii sözə həmişə böyük diqqət yetirmiş, ümumiyyətlə, fikrin obrazlı, bədii-poetik ifadəsini yüksək qiymətləndirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, xalqımızın orta əsr ictimai həyatında ədəbiyyat önəmli yer tutmuş, insanların ictimai-siyasi, elmi-mədəni və fəlsəfi-etik baxışlarının formalaşmasında dərin iz buraxmışdır. Azərbaycan xalqının müxtəlif fəaliyyət sahələrində qazandığı uğurlar bədii sözün qüdrəti ilə öz təsiredici imkanlarını daha da gücləndirmişdir. Yüz illər ərzində şairlərlə yanaşı bir çox hallarda alimlər, filosoflar da bədii sözün imkanlarından yararlanmış, özlərinin ideya və baxışlarını poetik dillə ifadə etmişlər. Buna görə də orta əsrlər elm və fəlsəfəsinin - inkişaf səviyyəsini öyrənmək üçün müasir tədqiqatçılar təkcə həmin dövrün elmi mənbələrinə deyil, həm də poetik irsinə müraciət etməli, daha çox şair kimi tanınan mütəfəkkirlərin fəlsəfi fikir dünyasını poeziya nümunələri əsasında araşdırmalı olurlar.

Ümumilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına 29 dekabr 2000-ci il tarixli müraciətində demişdir: "Xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı mədəniyyət və ədəbiyyat nümunələri həyat eşqi, azadlıq və müstəqillik duyğuları ilə aşılındır. Dastanlarımız kimi möhtəşəm sənət abidələri, dünya sivilizasiya tarixində silinməz izlər qoymuş Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Xətib Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi korifeylərin yaradıcılığı umumbəşəri ideyaların tərənnümünə, haqqın, ədalətin, humanist idealların bərqərar olmasına xidmət etmişdir". Bu korifeylər sırasında adı çəkilən Seyid İmadəddin Nəsimi (1369-1417) ədəbiyyat və fəlsəfi fikrin inkişafında xidmətləri olan görkəmli, parlaq simalardan biridir.

Seyid İmadəddin Nəsiminin anadilli Azərbaycan poeziyasının inkişafında, humanist ideyaların geniş yayılmasında və təbliğində özünəməxsus yeri vardır. Onun poeziyası öz bədii qüdrətinə və başdan-başa fəlsəfi fikirlərlə zənginliyinə görə hələ öz dövründən başlayaraq alim və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Şairin dinsiz, kafir elan edilərək öldürülməsi onun həyatı və əsərləri haqqında ilk məxəzlərin

geniş yayılmasına xeyli mane olmuşdur, lakin tərəqqipərvər şəxslər onun böyük istedadı, dərin fəlsəfi fikrə malik bir sənətkar olduğunu görərək əsərlərini qiymətləndirmiş və mühafizə etmişlər. İdeoloji baxımdan arzu edilməz sayılsa da, Nəsimi poeziyası ayrı-ayrı xəttatlar tərəfindən köçürülmüş və sonrakı nəsillərə ötürülmüşdür.

1973-cü ildə YUNESKO tərəfindən İ.Nəsiminin anadan olmasının 600 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlərin keçirilməsi şairin dünya miqyasında tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Dünya miqyasında Seyid İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, ayrı-ayrı yerli əhəmiyyətli tədqiqatçıların əsərlərində onun milliyyəti hələ də şübhə altına alınmaqda davam edir. Türkiyə tədqiqatçısı Hüseyn Ayan bir sıra mənbələri araşdıraraq Nəsimi haqqında ilkin məlumatları cəmləmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, izlədiyi mənbələr Nəsiminin "nərədə doğulduğunu, nərələri dolaşdığını və hansı tarixdə öldürüldüyünü" tam olaraq öyrənməyə imkan vermir.¹

¹ Ayan H. Önsöz. Seyid Nəsimi'nin həyatı. Nəsimi divanı, Ankara: Akçağ Yayınları, 1990, s. 11

Türkmən alimi Nazar Qullayev Nəsimi haqqında Türkiyə və Azərbaycan alimlərinin araşdırmalarını nəzərdən keçirərək, böyük şairin milli mənsubiyyəti haqqında mübahisələrə qoşularaq onu türkmən şairi kimi təqdim etmişdir.² Halbuki 1973-cü ildə Bakıda buraxılmış məqalələr məcmuəsində Türkmənistan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin sədri Rahim Asənov Nəsimi haqqında öz ürək sözlərini yazaraq onu "Böyük Azərbaycan şairi" adlandırmışdır.³ Dünya şöhrətli türkoqol Məhəmməd Fuad Köprülüzadə isə yazırdı: "Bütün türk ədəbiyyatının ən yüksək müməssillətindən... bu ilahi sənətkar ləhceyi-nəzmi etibarilə tamamilən Azəri dairəsinə mənsub olduğu halda, Osmanlı ədəbiyyatı üzərində də pək dərin izlər buraxdı".⁴

2017-ci il may ayının 18-də Parisdə UNESCO-nun baş qərargahında Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin və Azərbaycanın UNESCO yanında daimi nümayəndəliyinin birgə təşkilatçılığı ilə ölkə-

² Seyit İmadəddin Nesimi. Şıqlar, Aşqabat: Türkmenistan, 1972, s.3-81

³ Имадеддин Насими. Сборник статей, Баку: ЭЛМ, 1973, с.219

⁴ Köprülüzadə M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqatlar, Bakı: Sabah, 1996, s.17

mizin UNESCO-ya üzv olmasının 25 illik yubileyinin qeyd edilməsi çərçivəsində böyük şair və mütəfəkkir İmadəddin Nəsiminin vəfatının 600-cü ildönümü ilə əlaqədar tədbir keçirilibdir. Tədbirin açılışında çıxış edən Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini Elçin Əfəndiyev Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin dünya ədəbiyyatı və fəlsəfi fikrindəki mövqeyini dəyərləndirərək qeyd edib ki, İ.Nəsiminin adı vətəni Azərbaycanda əbədləşdirilib, elm və təhsil ocaqlarına, rayon, küçə, meydanlara onun adı verilib, abidəsi ucaldılıb. Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüs və söyləri ilə hələ SSRİ dövründə Bakının mərkəzində şairin abidəsi ucaldılıb, onun adının əbədləşdirilməsi üçün çox işlər görüldübdür. İmadəddin Nəsiminin vəfatının 600-cü ildönümünün qeyd edilməsi üçün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən müvafiq sərəncamın verilməsi ölkəmizdə şairə verilən yüksək dəyərin göstəricisidir. UNESCO səviyyəsində görkəmli şairə həsr olunmuş tədbirin keçirilməsi də onun bəşəriyyət üçün görkəmli şəxsiyyət olmasından xəbər verir.

SEYİD NƏSİMİNİN İRSİ ELMI TƏDQIQATLARDA

Nəsiminin bədii yaradıcılığı və onun özündə daşdığı fəlsəfi fikir dünyası alim və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, bu məsələ çoxsaylı elmi axtarışlarda işıqlandırılmışdır. Nəsimi hər şeydən əvvəl şair olmuşdur və buna görə də onun yaradıcılığı ilə ilk növbədə ədəbiyyatşünaslar məşğul olmuşlar. Nəsimi poeziyasının sırf filoloji aspektdə tədqiqatının nəticələrindən məlum olur ki, şairin tarixi xidmətlərindən biri və yaqin ki, ən birincisi onun yaşadığı dövrün ictimai-siyasi rejiminin bütün maneələrinə baxmayaraq, doğru Azərbaycan dilində yazması, Azərbaycan ədəbi dilini, şeir dilini zirvələrə qaldırmasıdır. Nəsimi Həsənoğludan və Qazı Bırhanəddindən sonra Azərbaycan dilində yaradılmış şeirin böyük ustadlarından biri sayılır.

Dəqiqləşdirilmiş məlumata görə, Seyid Əli Əbülfəzl İmadəddin Nəsimi 1369-cu ildə Şamaxı şəhərində doğulmuşdur. Şairin atası Seyid Məhəmməd dövrünün tanınmış adamlarından olmuşdur. Seyid Əli ilk təhsilini Şamaxı şəhə-

rində almış, kiçik yaşlarından mükəmməl təhsil görmüş, xüsusən fəlsəfi və dini cərəyanları öyrənməyə daha çox həvəs göstərmişdir. O, Nizami, Cəlaləddin Rumi, Rudəki, Sədi, Əttar və başqalarının əsərlərini dərinlən öyrənmiş və özü də gənc yaşlarından "Seyid" və "Hüseyni" təxəllüsləri ilə şeir yazmağa başlamışdır. Ehtimal etmək olar ki, şair Hüseyni təxəllüsünü X əsrin məşhur sufi şairi Həllac Mənsura rəğbətini və onun təriqətinə mənsubiyyətini bildirmək üçün seçmişdir. Məlum olduğu kimi, Mənsurun əsl adı Hüseyn olmuş, təriqəti də hüseyniyyə və ya həllaciyyə adı ilə məşhurlaşmışdır.

Alim və tədqiqatçılar Nəsimi poeziyasının bir sıra şairlərin yaradıcılığına güclü təsir göstərdiyini, bu poeziyanın Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül tapmasında böyük rol oynadığını göstərirlər.

Nəsimi şəxsiyyəti, onun həyat və fəaliyyəti ilə əlaqədar ilkin məlumatlara orta əsr mənbələrində rast gəlirik. Şair haqqında ilk müfəssəl məlumat verən onun müasiri İbn Həcər əl-Asqalanidir. İbn Həcər əl-Asqalani (vəf. 1421/22) özünün "Ənbəül-ğümür fi əbnail-ömr" tarixi əsərində Nəsimi haqqında bəzi məlumatlar

verməklə yanaşı, həm də hürufilik təliminin əsas müddəalarını səciyyələndirməyə çalışır və onu küfr, bidət kimi qiymətləndirir. Təzkirədə Nəsimi Təbrizli kimi təqdim olunur. Əsl adı şeyx Nəsiməddindir, hürufilik deyilən yolun müəssisi Fəzlullah Astarabadinin tələbəsidir. Əvvəllər hürufi olduğu, lakin sonralar tövbə etdiyi bildirilir.

Nəsiminin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı Kastamonlu Lətifinin hicri 953-cü (1546-cı) ildə yazılmış "Məşahirü-ş-şüəra" adlı təzkirəsində verilən məlumat bəzi nöqsanlarına baxmayaraq çox əhəmiyyətlidir. Lətfi "Eşq meydanının qorxusuzu və cəsarətli, Məhəbbət Kəbəsinin böyük fədaisi, seyidlərin uyulmaya layiq olanı Seyid Nəsimidir" deyəndən sonra yazır ki, o, doğru nəsəbli seyidlərdən və vəlilərdəndir. Bağdad diyarında Nəsim adlı nahiyəyəndir. Buna görə də Nəsimi təxəllüsünü götürmüşdür. Abdallar zümərəsinə başçı və rəhbərdir. Təriqət elmindən və məşayix sirlərində çox ürfanı vardır. Başqa məşhur təzkirəçilər də şairi müdafiə edərək onun qətlini təşkil edən şəriət xadimlərinə öz etirazlarını bildirmişlər. Lətifdən sonra

Nəsimidən bəhs edən Türkiyə təzkirəçiləri əsasən onun məlumatını təkrar etmişlər.

Nəsiminin həyatı haqqında nisbətən müfəssəl məlumatı Əmir Kəmaləddin Hüseynin "Məcalisul-üşşaq"ından öyrənirik. Bu əsərin ən qiymətli cəhəti ondadır ki, Nəsiminin öldürülməsini bütün digər məxəzlərdən daha geniş vermişdir. Sonrakı mənbələr Nəsiminin həyatı haqqında burada verilmiş məlumatdan irəli gedə bilməmişlər. "Məcalisul-üşşaq"ın 48-ci məclisi Seyid Nəsimiyə həsr olunmuşdur. Burada göstərilir ki, Nəsimi Fəzlullah Hürufinin nəfəhələrini və nəsimlərini qoxulamışdır. Qəribə bir şair olan Nəsimi gəncliyində aşiq, nüktədən arif olmuşdur.

Müasir dövrdə Nəsimi haqqında bir-birini inkar edən və qarışıq salınan məsələlərin meydana gəlməsində bir tərəfdən katiblər, digər tərəfdən isə təzkirəçilər əsas rol oynamışlar. Katiblər, xüsusən Osmanlı katibləri şairin əsərlərinin dilinə əl gəzdirmiş, onu daha çox "diyarbəkirli" kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Təzkirəçilər isə bir-birinə zidd olan məlumatlar vermişlər.

Aşıq Çələbinin "Məşahiruş-şüəra" təzkirəsində belə bir məlumata rast gəlirik: "Nəsimi seyidlərin əfəndisidir. Türkmən soyundan və Diyarbəkir məmləkətindəndir." Aşıq Çələbi göstərir ki, Nəsimi Fəzlullah Hürufinin yaxınlığında ikən eşq və təsəvvüf yolunu seçmiş, fəqət nəfsini tərbiyə edərəkən yanlış yol tutmuş, bundan dolayı sözlərində zındıqlıq (bidətçilik) qoxusu meydana çıxmışdır.

Rzaqulu xan Hidayətin ardınca isə bütün İran qaynaqları Nəsimini Şirazlı kimi təqdim edirlər. Maraqlıdır ki, İran mənbələri Nəsiminin türkcə divanı olduğundan da bəhs etmirlər.

Nəsimidən bəhs edən bəzi müəlliflər onun ölümü ilə bağlı müəyyən rəvayətləri qələmə almış, əsl tarixi həqiqəti yazmaqdan çəkinmişlər. Şairin dəfni haqqında mənbələrdə dəqiq məlumat yoxdur. Ancaq Hələbdə dəfn olunduğunu bir çox müəlliflər qeyd etmişlər. Böyük şairin qəbri haqqında məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi yazır: "İç qələ xəndəyi kənarında şeyx Nəsimi təkkəsi bir kiçik asitanədir. Amma bir başqa ruhaniyyət var, Nəsimi həzrətləri dərisi yüzülmüş ikən bu məhəldə gəlib qaib olub, tilavəti-Quran edərəkən bulub yenə meydanı-siyasətə

gətirdilər". Bu da maraqlıdır ki, Övliya Çələbi yazılarında bir şəxs kimi Nəsimi haqqında böyük hörmətlə danışır.

Nəsimidən bəhs edən məxəzlərin, demək olar ki, ən mühüm, əsas hissəsi şairin istedadına və sənətkarlığına yüksək qiymət verir, onu "mərdi-vəcih və lətif və xoşkəlam" deyə təqdim edirlər. Orta əsr təzkirəçilərinin şairə bəslədikləri böyük rəğbət və hörməti göstərmək üçün "Məcalisül-üşşaq"dan aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirmək olar: "Nəsimi nəfəsindən gələn nəsimləri qoxulayan Əmir Seyid İmadəddin Nəsimi adı ilə məşhurdur. Qərib bir aşıq və xanəxarəb idi. Cavanlıqda aşıq olmuş, bilikli və incə sözləri dərk edən bir adam idi... Batından zahirə çıxan nəfəs tufan kimi onun könül dənizini çuşu xüruşə gətirdi. O dəryanın dalğalanmasından şairin hərfələri və kəlmələri cəvəhiri-əsrar kimi kənara töküldü. Ayrıq zahirəpərəstlərin nəzəri həqiqət şahlarına layiq olan o cəvəhirlərə düşdükdə, şairin sözünü anlamadılar. Onu cəzalandıрмаq istədilər. Hələbdə zahiri üləmədən bir münkir ondan soruşdu: bu cavanın üzündə nə görürsən ki, bu qədər həyacan və məstlik göstərirsən? Cavab verdi ki, onun üz-

nün aynasında haqqın (Allahın) surətini müşahidə edirəm. Münkir dedi: biz də o cavanı görürük, bəs nə üçün o surət bizim gözüməzə görünür. Şair dedi: bu dövlətquşu sizin qabiliyyətinizi özünə yuva etmədi və bu səadət quşu sizin hümmətinizin başına kölgə salmadı. Seyid Nəsimi ilə o münkir arasında bu söhbət keçdikdən sonra, şairin düşməni daha da möhkəmləndi və valinin yanına gedib, bir neçə yalan da artıraraq xəbər verdi".

Nəsiminin "kafir", "dinsiz" elan edilərək öldürülməsi, onun həyatı və əsərləri haqqındakı ilk məxəzlərin geniş yayılmasına, şübhəsiz, xeyli mane olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq tərəqqipərvər alimlər onun böyük istedadı, dərin fəlsəfi fikrə malik bir sənətkar olduğunu görərək əsərlərini qiymətləndirmiş və mühafizə etmişlər. Öz dövrü üçün bidətçi ideyalına baxmayaraq, xüsusən məşəqqətli edamından sonra saf və cəsarətli insan rəmzinə çevrildiyi üçün Nəsiminin poetik irsi orta əsrlərin ədəbiyyat həvəskarları və kitab sənətkarları, katibləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, bütün ziddiyyətlərə baxmayaraq, əsərlərinin üzü köçürülərək toplanmış və kitab nəşri meydana gələnə qədər

əlyazma halında qorunub saxlanmışdır. XIX əsrdə çap işinin meydana gəlməsindən sonra Nəsiminin də irsinə maraq artmış, bu zamanəyə gəlib çatmış əlyazmalar əsasında şairin əsərləri nəşr edilmişdir.

XIX və XX əsrlərdə Türkiyədə Nəsimi irsini öyrənmək sahəsində ciddi addımlar atılmış, onun "Divan"ı 1849-cu (hicri 1260-cı) ildə İstanbulda "Təsviri-əfkar" mətbəəsində, 1881-ci (hicri 1298-ci) ildə isə yenə orada "Əxtər" mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Nəsimi "Divan"ının ilk nəşrləri olmaq etibarilə əlbəttə bunlar əhəmiyyətli-dir. Lakin bununla bərabər, bu nəşrlər natamam olmaqla, ciddi nöqsan və təhriflərdən də azad deyildir. Bu nəşrlərdə şairin dil-ifadə xüsusiyyətləri pozulmuş, dəyişdirilmiş, osmanlılaşdırılmışdır.

Avropa tədqiqatçıları Nəsimi haqqında məlumat verən təzkirələrə, xüsusilə Türkiyə mənbələrinə əsaslanaraq Nəsimi haqqında məqalələr yazmışlar. Məşhur alman şərqşünası Hammer Purqştallın verdiyi məlumat əsasən Lətif təzkirəsini təkrar etməklə bərabər bir qədər nöqsanlıdır. J.Hammer - Purqştall 1836-cı ildə Avropada ilk dəfə Nəsiminin bioqrafiyasını

115330

nəşr etdirmiş və onun həyat yolu, eləcə də yaradıcılığından bəzi nümunələr ilə Avropa oxucusunu tanış etmişdir.

Nəsimi qəzəllərini yüksək peşəkarlıqla alman dilinə tərcümə edən Purqştal şairin həyat və fəaliyyətini Osmanlı təzkiyəçilərinə əsaslanaraq təhlil etmişdir.⁵

Qərb elmində Nəsimi haqqında ilk dəfə gəniş məlumat verən ingilis şərqşünası Gibb olmuşdur. O, 1900-cü ildə Osmanlı poeziyası haqqında kitabını nəşr etdirmiş və burada Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığını işıqlandırmışdır. Gibb müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq göstərir ki, Nəsimi hürufilik ideyalarını yaydığına görə deyil, ənalhəqq sufilik ideyasına görə edam edilmişdir. Gibb Nəsimidə iki ünsürün: hürufiliklə sufizmin qarışdığını qeyd edərək yazır ki: "Nəsimi bir hürufi olaraq yeganə yer tutur. O, həqiqi bir şair kimi hürufiliyin şeir yaradıcılığı üçün poetik cəhətlərini seçmiş, bu nəzəriyyənin mistik tərəfini rədd etmişdir. O, ən çox Allahın insan təbiətində mövcud olması, təcəssüm etməsi konsepsiyası üzərində durur. Bu,

sufi ideyasıdır". Müəllif qeyd edir ki, Nəsimiyə görə insan pərəstişə layiqdir, bunu qəbul etməyən şeytandır, asidir. Bu sətirlər göstərir ki, Gibb Nəsimi yaradıcılığının ideya məzmununu aydınlaşdırmağa kifayət dərəcədə nail olmuşdur. E.İ.V.Gibb müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq Nəsiminin edam edilməsinin əsas səbəbini onun hürufilərə bağlılığında deyil, Həllac Mənsurun sufi kəlmələrini təbliğ etməsində görür. O, hürufilərin təqib olunmasının əsas səbəbini bununla əlaqələndirir ki, bu hərəkətin nümayəndələri bidətçilikdən daha çox sosial və siyasi dünyagörüşünə görə təqib olunurdular.

Azərbaycanda ilk dəfə Nəsiminin "Divan"ı 1926-cı ildə Salman Mümtaz tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu "Divan" keçmiş Türkiyə nəşrlərinin bəzi nöqsanlarını təkrar etməsinə baxmayaraq, mükəmməlliyi, mətnlərin doğruluğu etibarilə əvvəlki nəşrlərdən xeyli fərqlənir. 1930-cu illərdən sonra Nəsimi yaradıcılığına dair bir çox araşdırmalar həyata keçirilmiş, Nəsimi əsərlərinin əlyazma nüsxələri əsasında üç cilddən ibarət elmi-tənqidi mətni hazırlanmış, onun poetik irsi müasir nəsilərə daha ətraflı çatdırılmışdır.

⁵ J. Hammer-Purgstall, Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit, s.125-127

Nəsimi irsini tədqiq edən türk professoru F.Köprülüzadə "Türk ədəbiyyatında ilk mütə səvviflər" (1918), "Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər" (1926) və başqa əsərlərində şair haqqında bəzi diqqətəlayiq fikirlər irəli sürərək, Nəsimini "Azəri ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti, təsiratının vüsət və davamı etibarilə bütün türk ədəbiyyatının ən yüksək müməssillərindən" hesab etmiş, onun "osmanlı ədəbiyyatı üzərində də pək dərin izlər" buraxdığını qeyd etmişdir. Köprülüzadə Nəsiminin yalnız "vəcdi-sufiyana ilə şeirlər yazan və hürufiliyin intişarı tarixində böyük bir rol oynayan ilahi sənətkar" olduğunu qeyd etmiş, onun lirikasının ictimai-tarixi mahiyyətini, yaradıcılığında təərəqqi-pərvər ideyaları açıb göstərmişdir.⁶

Nəsimi yaradıcılığının tədqiq edilib müasir nəsilərə çatdırılmasında XX əsr alimlərinin Salmanın Mümtazın, Həmid Araslının, Əli Əjdər Səidzadənin və Mirzəğa Quluzadənin əməyi xüsusi qeyd edilməlidir.

Nəsimi əsərlərinin yazılış tarixi bəlli olmadığı üçün şairin yaradıcılıq inkişafını izləmək

mümkün deyil. Lakin bəzi əsərlərin şairin həyatının ilk və ya son illərində yazıldığını ideya məzmununa, şəkil və üslubuna görə təxmin etmək mümkündür. Bundan çıxış edən ayrı-ayrı alim və tədqiqatçılar şairin yaradıcılığını müxtəlif cür dövrləşdirməyə nail olmuşlar.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Ə.Ə.Səidzadə Nəsimi yaradıcılığı ilə məşğul olmuş⁷, şairin yaradıcılıq tarixini üç mərhələyə bölmüşdür: 1. Bakı dövrü (1386-1394), 2. Səyahət və hürufizmin təbliğatı dövrü (1394-1412), 3. Bağdad - Hələb dövrü (1412-1417).

Müəllif bir sıra qüsurlarla göstərir ki, Fəzlullah Nəimi 1386-cı ildə öz təlimini yaradandan və hürufiliyin əsasını qoyandan sonra 1394-cü ildə səhnədən geri çəkilməmiş və özünün xəlifəsi yerinə Nəsimini təyin etmişdir. Bu dövrdə o, Nəsiminin başçılığı ilə İraqa səyahət etmiş, təxminən 1388-1389-cu illərdə Nəimi ilə birlikdə oradakı batiniyyə təriqətinin üzvləri ilə əlaqə yaratmış, onların hürufiliyə qoşulmasına nail olmuşdu ki, bunların arasında Hafız Şirazi də

⁶ Köprülüzadə M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər, Bakı: Səbah, 1996, s.17

⁷ Сейид-заде А.А. Материализм - основа философии Несими. Труды Института философии. Т.Н. Баку: АН Аз. ССР, 1946, с.28-38

var imiş. Səidzadənin fikrincə, Nəsiminin bu birinci səyahəti sərgərdanlığa meyl edən qələndərlik təliminin başa vurulması zərurətindən irəli gəlmişdi.

Yaradıcılığının ikinci dövründə Nəsiminin fəlsəfi fikri eklektik cəhətləri ilə fərqlənir və mövləvilik kimi təzahür edən Nəsimi panteizmi də elə bununla izah edilə bilər; bu dövrdə Nəsimi həm də bəktəşilik, qədirlik və rüfəilik təriqətlərinə də qoşulur.

Yaradıcılığının üçüncü dövründə "müsəlman Romasına və Vatikanına" qarşı çıxan böyük humanist və din islahatçısı Həllac Mənsurun edam edildiyi Bağdadı artıq batini kimi gəlib çıxmış, özünü Mənsur elan etmişdi, ancaq yağısından "Fərat suyu" kimi arzuladığı ölümə zahirələrin məskəni olan Hələbdə qovuşdu.⁸

Mirzəgə Quluzadə 1948-ci ildə Nəsimi yaradıcılığına aid namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş və burada göstərmişdir ki, Nəsimi olduqca ziddiyyətli bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun şeirlərinin yazılış tarixi məlum olmadığı

üçün şairin dünyagörüşünün və yaradıcılığının mərhələlərini dürüst izləmək mümkün deyil. Ancaq bununla bərabər, Nəsiminin bir çox şeirlərinin məzmunundan, ideya motivlərindən, dil və forma xüsusiyyətlərindən, onların yazıldığı dövrü təxmini də olsa müəyyən etmək olur. Buna görə də biz şairin yaradıcılıq inkişafını iki yerə bölürük. Birincisi hürufilikdən əvvəlki - 1386-cı ilə qədərki dövr, ikincisi isə həmin ildən sonrakı, yəni hürufiliyi qəbul etdiyi dövrdür.

Nəsimi öz yaradıcılığının birinci dövründə sufizmin tərəqqipərvər ideyalarından ruhlanır, Cəlaləddin Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri kimi şairlərin əsərlərini maraqla oxuyurdu. Bu zaman onun əsərlərində sufizm ideyaları ilə bağlı olaraq şialik görüşləri də öz ifadəsini tapmışdır. Bu dövrdə yazılmış şeirlərdə də ictimai ədalət-sizliyin tənqidinə tez-tez təsadüf olunur. Ancaq bu tənqid hələ zəifdir, didaktik xarakter daşıyır.

Ə.Ə.Səidzadə Nəsiminin materialistlər düşürgəsinə mənsub olduğunu göstərərək, onun ayrı-ayrı deyimlərinin qədim yunan mütəfəkkirlərindən Aqrigentli Empedokl təliminə əsaslandığını qeyd edir. Onun dediyindən məlum olur ki, empedoklizm Nəsimi yaradıcılığının

⁸ Сейд-заде А.А. Опыт периодизации творчества Несими. Доклады АН Аз. ССР, т. II, Баку, 1946, №5, с.221-223

hansısa bir dövrünə deyil, bütün yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Müəllif daha sonra səhvən qeyd edir ki, şair dörd ünsürdən birini əks etdirən Nəsimi təxəllüsünü yaradıcılığının əvvəlindən axırına qədər işlətməmiş, başqa heç bir təxəllüslə şeir yazmamışdır. Başqa bir yerdə isə göstərir ki, Nəsiminin ayrı-ayrı misralarında Nəsiminin vasitəçiliyi ilə digər qədim yunan alimi Anaksaqorun təsiri duyulur. Nəsimi İbn Sina təliminin timsalında aristotelizmle geniş polemikaya girir. Ancaq Nəsimi Empedoklun yunan mətnləri ilə yalnız ərəb və fars tərcümələrində və "Cavidannamə"nin vasitəsi ilə tanış olmuşdur. Ə.Ə.Səidzadə Nəsimi qəzəllərini Empedoklun "Təbiət haqqında" və "Təharətlər haqqında" poemaları ilə də müqayisə edir.⁹

Bəzi tədqiqatçılar çox "irəli" gedərək Nəsiminin dinsiz, sufizmə qarşı mübarizə aparən bir şair kimi qələmə verirdilər. Bu fikirlər heç bir elmi əsasa malik deyil. Nəsiminin yaşadığı ictimai ədəbi mühitdə sufizmə xeyli yayılmış, təriqət ədəbiyyatı qüvvətlənməyə başlamışdı. La-

⁹ Сеид-заде А.А. Материализм - основа философии Нәсими. Труды Института философии. Т.Н. Баку: АН Аз. ССР, 1946, с.29-38

kin Nəsiminin sufi görüşlərini nəzərdən keçirdiyimiz zaman unutmamalıyıq ki, sufizmə vəhid, bütöv bir fəlsəfi, dini cərəyan deyildir. Onun içərisində müxtəlif, bir-birinə zidd, hətta bir-birinə qarşı mübarizə aparən təriqətlər də vardır.

Müasir türk alimi Hüseyn Ayan yazır: "Şübəhəsis, Nəsiminin seyidliyi və ələvi-bəktəşilərin onu özlərinin yeddi böyük və ilahi şairindən birisi olaraq tanımalarının nəticəsi kimi şairə çeşidli yerlərdə məzarlar izafə edilməsinə səbəb göstərilə bilər. Nəsimi bu mühitlərdə böyük bir şəhid və məzlum bir vəli olaraq tanınmaqdadır. Ölümünün şəkli, şəriət yönündən də pis və çirkin bir iş görülməsi Nəsiminin zülmə uğramış olduğuna dair qənaətləri qüvvətləndirmişdir. Ələvi-bəktəşilərin digər böyük və ilahi şairləri bunlardır: Xətai, Füzuli, Pir Sultan, Qul Himmət, Virani və Yəmini".¹⁰

Kemal Edib Kurkçuoğlu 1973-cü ildə nəşr etdirdiyi "Seyid Nəsimi Divanından Seçmələr" kitabının ön sözünü belə başlayır:

"Seyid Nəsimi kimdir?

¹⁰ Ayan H. Önsöz. Seyid Nəsimi'nin həyatı. Nəsimi divanı, Ankara: Akçağ Yayınları, 1990

Seyyid Nesimi XIV əsrin son yarısı ilə XV əsrin bir neçə yüzilliyi arasında yaşamış olduğu kənddəki bir neçə böyük şairimizdir!"¹¹

Ancaq təkcə təzkiyələrə və subyektiv orta əsr mənbələrinə əsaslanmaq özünü doğrultmur. Hər hansı bir şairin (ümumiyyətlə müəllifin) əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri, müəllifin dil-təfəkkür tərzini "yalançı" mənbələrdən daha qiymətli faktlar verir. Buna görə də belə məsələlərin həlli üçün filoloji tədqiqatların böyük qiymət kəsb etdiyi danılmazdır.

Nəsiminin fəlsəfi fikirlərinin ayrıca tədqiqi XX əsrdən etibarən mütəxəssislərin diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Ancaq uzun tarixi bir dövr ərzində filoloqların apardıqları tədqiqatlarda da Nəsimi fəlsəfəsinin ayrı-ayrı nöqtələrinə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuş, filoloqların Nəsimi fəlsəfəsi haqqında kifayət qədər ilkin sanballı fikirləri formalaşmış, bütün bunlar fəlsəfə sahəsində tədqiqatlar üçün ibtidai bir plan cızmışdır. Hələ 1946-cı ildə Ə.Ə.Səidzadə öz məqaləsinin çıxarışında göstərirdi ki, Nə-

simini öyrənməyə başladığında tezliklə əmin oldum ki, Nəsiminin fəlsəfəsini tədqiq etmədən onun heç lirik əsərlərini də başa düşmək mümkün olmayacaqdır.¹² Əlbəttə, bunu illərlə Nəsimi poeziyası üzərində çalışan filoloq alimlər də başa düşmüş və öz tədqiqatlarında Nəsiminin fəlsəfi dünyasını dərk etməyə çalışmışlar.

Nəhayət, keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Azərbaycan fəlsəfə elmində ümumiyyətlə buna diqqət yetirilmişdir ki, ədəbiyyat sahəsində orta əsrlər Şərqi böyük şairləri öz əsərləri ilə həm də fəlsəfi təfəkkürün inkişafına xidmət etmişlər, buna görə də belə müəlliflərin əsərlərinin yalnız ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiqi çox vaxt onların poeziyasının və dünyagörüşünün təhlilində və tarixən qiymətləndirilməsində birtərəfli və yanlış fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olur.¹³ Bundan sonra filosoflar Azərbaycan klassik ədəbiyyatına yeni gözlə baxmağa başlamış və bu zaman ilk nö-

¹² Сеид-заде А.А. Материализм - основа философии Несими. Труды Института философии. Т.Н. Баку: АН Аз. ССР, 1946, с.28

¹³ 103. Кули-заде З. К вопросу об изучении философских ересей Востока (XIII-XIV вв.) и проблема философии суфизма. Сборник статей, Баку: Элм, 1973, с.60

¹¹ Nəsimi Aziziyyəddin. Tasavvufda insan meselesi. İnsan-i Kamil. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990; Schimmel Annemarie. Tasavvufun boyutları. İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000, s.1

bədə Seyid İmadəddin Nəsimi fəlsəfəsinə diqqət yetirmişlər.

Nəsimi haqqında Türkiyə alimləri tərəfindən olduqca qiymətli elmi-tədqiqat işləri yazılıb nəşr edilmişdir. Türk mənbələrini araşdıran Azərbaycan alimi Mirzəgə Quluzadə onların daha çox ədəbiyyatşünaslıq sahəsində sanballı olduğunu, şairin fəlsəfi düşüncəsi istiqamətində isə nisbətən az əhəmiyyətli olduğunu göstərir. O yazır ki, Nəsimi haqqındakı elmi fikri genişləndirən, şairin ədəbi-tarixi mövqeyini öz dövrünə nisbətən daha ətraflı göstərən Fuad Köprülü istər hürufiliyin mahiyyətini, ideya məzmununu, istərsə də Nəsiminin ictimai-siyasi ideyalarını, islam dininə qarşı tənqidi münasibətini işaqlandıra bilməmiş, şairin tarixi rolunu əsərlərinin bədii formasında, ədəbi dilinin zənginliyində görmüş, onun yaradıcılığındakı böyük ictimai-fəlsəfi ideyaları qiymətləndirə bilməmişdir. Abdulbaqi Gölpınarlı Nəsimiyə dərin məhəbbətlə yanaşsa da, hürufilik və Nəsiminin fəlsəfi ideyaları haqqında elmi-fəlsəfi fikri qane etməyən nəticələrə gəlmişdir. V.M.Qocaturk Nəsiminin fikir dərinliyini axıradək duya

bilməmiş, onu məhdud təriqətçi kimi başa düşmüşdür.¹⁴

Ümumiyyətlə xarici ölkələrdə aparılmış filoloji tədqiqatlarda daha çox orta əsr təzkirələrinə istinad edilmiş və Nəsiminin şəxsiyyətinin, milli məşəyinin və anadan olduğu yerin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində müzakirələr aparılmışdır. Şairin fəlsəfi dünyası daha çox Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Hətta Y.E.Bertels, A.Krımski, İ.Braginski kimi dünya şöhrətli şərqşünaslar da Nəsimini yüksək qiymətləndirmiş, ancaq onun yaradıcılıq problemləri ilə xüsusi məşğul olmamışlar. Əcnəbi mütəxəssislərdən yalnız ingilis şərqşünası Gibb Nəsimidə hürufiliklə sufizmin qarışdığını qeyd etmiş, şairin ən çox Allahın insan təbiətində mövcud olması konsepsiyası üzərində durduğunu göstərmişdir.¹⁵

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının Nəsimi fəlsəfəsi haqqında yazdıqları, bir tərəfdən fəlsəfə mütəxəssislərinə material verdiyi halda, digər tərəfdən, həm də bu sahədə dolaylı fikirlərin meydana gəlməsinə də səbəb olmuşdur. Mə-

¹⁴ Quluzadə M. Böyük ideallar şairi, Bakı: Gənclik, 1973, s. 104-106

¹⁵ Quluzadə M. Böyük ideallar şairi, Bakı: Gənclik, 1973, s. 113-115

sələn, Mirzə İbrahimov yazır: "İstər müsəlman din xadimləri, istərsə də xristian ruhaniləri tərəfindən xalq arasında təbliğ edilən zahidlik və tərkidünyalıq orta əsrlərdə adi bir hal almışdı... Bütün Şərqi ölkələrinin böyük şəxsiyyətləri bəzən qəzəb və hiddətlə, bəzən isə kinayə və sarkazmla bu barədə yazırdılar. Nəsiminin lirik şeirlərində dünyəvi məhəbbətlə qızınan gözəl üzlü və zərif qız obrazı ilə yanaşı, tez-tez başqa bir obraz - zahid obrazı da canlanır. Nəsimiyə görə, bu ürəyi və qəlbi olmayan, məhəbbət və şəfqət hisslərindən xali bir adamdır... Göstərmək lazımdır ki, Nəsimi öz yaradıcılığının ilk illərində sufiliyə sadıq olsa da, sufilik sahəsində şeirlər yazsa da, onun şeirlərində "zahid" və "sufi" sözləri çox vaxt sinonim kimi işlədilir. Məsələn burasındadır ki, Nəsimi sufiliyi X əsrdə "ənəl-həqq!" şüarını irəli sürmüş və buna görə də edam edilmiş məşhur İran şairi Hüseyn Həllac Mənsurun müəyyənləşdirdiyi şəkildə qəbul edirdi. Sonralar da, Nəsimi hürufiliyə tam qovuşandan sonra da Mənsurun obrazı onun şeirlərində öz yerini tərk etməmişdir. Ancaq rəsmi dinlə barışmış sufilik özünün ifrat

zahidliyi ilə Nəsimi üçün yad və nifrət doğuran bir şey olmuşdur".¹⁶

Əlbəttə, sufiliklə hürufiliyi belə kəskin şəkildə fərqləndirmək, guya ki, sonrakı əsrlərdə sufiliyin başdan-ayağa tərkidünyalıq təbliğ etməsini iddia etmək özünü doğrultmur. Z.C.Məmmədov yazır ki, XII əsrdə meydana gəlmiş sührəvərdilik, qadirlik, yəsəvilik, rafilik, kübrəvilik və başqa sufi təriqətləri XIII-XIV əsrlərdə öz fəaliyyətini daha da genişləndirmiş, mövləvilik, nəqşbəndlik, hürufilik kimi yeni silsilələrin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır.¹⁷

Təbiidir ki, bu təriqətlərin heç də hamısı tərkidünyalıq təbliğ etməyə meyl göstərmir və buna xidmət etmirdi. Eləcə də buradan hürufiliyin sufilikdən meydana gəldiyi göstərilir ki, onun da ən böyük nümayəndələrindən biri Nəsimi sayılır. Demək, Nəsimi, ümumiyyətlə sufiliyi rədd edə bilməzdi. Nəsimi bütövlükdə cərəyanın özünü deyil, onun tərkidünyalıq çağırana hansısa bir qolunu və ya nümayəndələrini tənqid edə bilirdi. Məlumdur ki, qələndərlər

¹⁶ İбрагимов Мирза. Насими и его время. Ималеддин Насими (сборник статей). Баку: ЭЛМ, 1973, с.18-19

¹⁷ Мəммədov З.С. Азəрбајҹан фəлсəфəsi тарихи. Баки: Билик "Иршад мəркəзи", 1994, с. 186-187

(hər sayaq dünyəvi bağlantılardan azad olan, paltar, yemək və hətta ibadətə etinasız yanaşan, başlarını qıraraq diyar-diyar gəzən dərvişlər) heç bir rəsmi iş, vəzifə borcu tanımır, dünya və axirətə də laqeyd olur, bəziləri isə həqiqətən bütün varlığından keçərək öz canı və qəlbi ilə tək-cə haqqın cəlal və camalını istəyən təmiz bəndələr kimi olurlar.¹⁸

Təbii ki, İslamın yayıldığı böyük bir coğrafi arealda təşəkkül tapan təriqət və təkkələr öz fəlsəfi, siyasi, əxlaqi düşüncə tərzii ilə fərqliliklər ortaya qoymuşdular. Annemarie Şimmel "Tasavvufun boyutları" kitabında yazır: "Sufilər arasındakı etik qaydalar getdikcə fərqli xüsusiyyət daşıyırdı. Hər bir təkkənin öz ədəbi varıdır"... Və çox zaman təriqətlər, ordenlər arasında itilaf, etik və dini rituallar zamanı ziddiyyətlər meydana çıxırdı. Həmin bu narazılıqlar digər sufi şairlərində olduğu kimi Nəsimi əsərlərində də yer almışdır. Nəsiminin etik-fəlsəfi fikirlərini tədqiq edən müəlliflər diqqəti buna yönəldirlər ki, Nəsimi poeziyasında ən çox qamçılanan obrazlardan biri zahiddir. Şair

¹⁸ Göyüşov Nəsimi. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri. Bakı: Tural-Ə, 2001, s.55-56

zahidi div və şeytan adlandırmaqla, guya ki, islam dininə qarşı çıxır. Belə ki, zahid - güşənişin və tərkidünyalıq həyat tərzii seçən şəxsdir. Sözü rəmzi yozumu belədir: ze - zahiri bər-bəzəkədən (zinətdən) uzaq olmaq, əlif - axirətə etiqad, ha - nəfsin havasından vaz keçmək, dal - dünyanı ötürü bilmək. Həqiqi zahid nə dünya neməti ilə sevinməz, nə də onu itirməklə kədərlənməz. Ariflər özünü zahidliyə vuranları riyakar adlandırmışlar.¹⁹

Əslində, zahid də, arif də sufilərə verilən addır. Türk alimi Mustafa Kara "sufi" termininin doqquz etimoloji mənasını göstərmişdir, o, sufilərə verilmiş iyirmi iki adı aşağıdakı kimi sıralayıb: zahid, arif, dərviş, fəqir, aşıq, vəli, ərənlər, əhlüllah, müsühi, miskin, səyyah, qərib, nuriyyə, cuiyyə, şikaftiyyə, müssaq, übbad (abid), bəkkəun, xaifun, qürra, qüssas, mistik. Bunlardan yalnız fəqir, vəli, miskin, səyyah, übbad (abid) adları Qur'ani-Kərimin Ali-İmran, Tövbə, Nisa, Yunus, Bəqərə, Həşr, Kafirun və Zühuruf surələrində xatırlanmışdır. "Zahidlik" mənasını verən zöhd sözü sufinin dünyaya, əşyaya və

¹⁹ Göyüşov Nəsimi. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri. Bakı: Tural-Ə, 2001, s.84

Allahdan kənardakı şeylərə qarşı çıxdığı tövrü ifadə edir.²⁰ Azərbaycan alimi Ziya Bünyadovun hazırladığı izahlı lüğətdə isə sufi termininin yeddi mənası göstərilmişdir.²¹

XX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Səadət Şıxıyeva İmadəddin Nəsiminin bədii ədəbi irsi və lirikası mövzusunda əsaslı elmi tədqiqat işi aparmışdır. Alimin tədqiqatlarında maraqlı cəhətlərdən biri onun Nəsimi yaradıcılığını izləyərkən Şərqin bir sıra söz ustaları ilə müqayisəli təhlil aparmasıdır. "Azərbaycan şeirinin iki "ənənə" zirvəsi – Xaqani və Nəsimi" məqaləsində S.Şıxıyeva qeyd edir ki, Xaqani Şirvani və Seyid İmadəddin Nəsimini birləşdirən mühüm cəhətlərdən biri hər ikisinin heyrətamiz "məənəmlik" ("ənənə") iddiasıdır. "Bəlkə də, zamanında müasirlərini qısqandıran bu iddialar və məğrur ədalət bu gün onların varisi olan bizlərin qəlbini qürur hissi ilə doldurur, insan şəxsiyyə-

tinə hörmət aşılayır".²² Müəlif hər iki Azərbaycan şairinin etik-fəlsəfi dünyasını qarşılaşdıraraq onların arasında eyniyyət axtarmağa cəhd göstərir. Xaqani də, Nəsimi də - hər ikisi arif insan olmuşlar. Məlumdur ki, arif – Haqqı və həqiqəti yetərinəcə tanıyan mərifət sahibidir. Qəlb və nəfəsi maddi ehtiraslardan təmizlənmiş, batini aydınlıq tapmış kamil insandır. Haqqı, onun mahiyyət (zat), sifət və hərəkətini öz qəlb aynasında müşahidə edən, öz cismani varlığını fəna etməklə ruhən Haqqın varlığında əbədiyyət qazanan (bəqa ələminə qovuşan) dərvişdir. "Arif" sözünün rəmzi açıqlaması: *eyn* - ali himmət sahibi, *əlif* - Haqq ilə ülfət tapmaq, *re* - Haqqın rəhmətini qazanmaq, *fe* - fəzilət və fəna yolcusu deməkdir.²³

M.Əsgərov haqlı olaraq yazırdı: "Müasir dövrümüzdə Nəsimi əsərlərini hətta hər hansı ən mükəmməl ərəb-fars dilləri lüğəti ilə başa düşmək olmur. Çünki Nəsimi əsərlərində işləən "nigar", "gözəl", "üz", "saç", "kiprik", "qaş"

²⁰ Kara Mustafa. Tasavvuf ve Tarikatlər Tarihi. İstanbul: Dergah Yayınları, 1995, s. 26-51

²¹ Bünyadov Ziya. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Azərbaycan, 1997, s. 225-226

²² Şıxıyeva S. Azərbaycan şeirinin iki ənənə" zirvəsi-Xaqani və Nəsimi.AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2005, №4, s.3-4

²³ Göyüşov Nəsimi. Tasavvuf anlayışları və dərvişlik rəmzləri. Bakı: Tural-Ə, 2001, s.39

("hacib"), "zülfi" ("sədi"), "ağız" ("dəhan"), "dodaq" ("ləb") və s. kimi ən adi sözlər belə zahiri mənalardan əlavə, çox geniş və dərin fəlsəfi, siyasi-ictimai mənaya da malikdir".²⁴

Bu onu göstərir ki, Nəsimi sözünün, Nəsimi misralarının, Nəsimi fəlsəfəsinin dərin mənalara çatmaq üçün filoloq (ədəbiyyatşünas) fəlsəfi məlumata malik olmalı, təsəvvüf tarixini, sufi təriqətlərini öyrənməli, eyni zamanda fəlsəfə mütəxəssisi isə Azərbaycan tarixini, ədəbiyyatını dərinlən bilməlidir. Buna görə də Nəsiminin fəlsəfəsini öyrənmək üçün filoloji-fəlsəfi tədqiqatın aparılması və yalnız bundan sonra Nəsimi fəlsəfəsi ilə əlaqədar ümumiləşdirilmiş nəticələrə gəlinməsi əsas şərtidir.

Azərbaycan alimi Zümrüd Quluzadənin Azərbaycanda hürufilik və onun nümayəndələri haqqında yazdığı monoqrafiyada Nəsiminin fəlsəfəsi haqqında geniş müşahidələr təqdim olunmuşdur.²⁵ Burada Nəsiminin müəllimi Nəiminin dünyagörüşünün təhlili verilmiş və göstərilmişdir ki, onun yaradıcılığının tədqiqi mü-

²⁴ İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı: Yazıçı, 1987, s.280

²⁵ Кули-заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку: ЭЛМ, 1970, с. 149-197

təfəkkirin materializmə meyli edən ardıcıl panteist mövqeyində durduğunu sübut edir. Ancaq onun panteizmi mistik formaya bürünmüşdür. Nəimi dünyanı dərk olunan hesab edir və həmişə onu dərk etməyə çalışır. O, dünyanın daimi hərəkətdə və irəliləməyə doğru dəyişmələrdə olduğunu etiraf edir və göstərir ki, bu hərəkət əşya və hadisələrin özündədir. Nəiminin sosial görüşləri, eləcə də hakim quruluşun və teymurilərin zülmünə qarşı mübarizədə istifadə edilən söz və fikirlər mütəfəkkirin mövcud quruluşa qarşı geniş müxalifətdə olduğunu göstərir. Onun etik görüşləri və gözəllik haqqında təsəvvürləri isə hürufizm prizmasından keçib gəlir.²⁶

Daha sonra Z.Quluzadə qeyd edir ki, Nəsimi hürufiliyə sufilikdən keçərək gəlmiş, başqa hürufilər kimi, öz yaradıcılığında sufiliyin əsas müddəalarından və kateqoriyalarından istifadə etməklə onlara yeni məzmun vermişdir.

Nəsimi sufiliyin əsas müddəalarını, onun mənəvi dəyərlərini, estetik təsəvvürlərini, islama və başqa dinlərə münasibətini geniş təbliğ edir. O, dünyanın birliyi haqqında vəhdəti-

²⁶ Кули-заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку: ЭЛМ, 1970, с. 148-149

vücut sufi təfəkkürünü açıqlayır, gözəl məşuqu ətrafdakılarda, hər şeydən qabaq isə aşiq insanda təcəssüm etdirir. Nəimini özünün mənəvi bələdçisi, onun yolunu isə özü üçün həqiqət yolu seçən Nəsimi insanları bu "həqiqət axtaran" yola dəvət edir, amma heç də həmişə hürufilik təlimini təbliğ etmir, şair hürufi cərgələrinə qoşulsa da sufiliyin ənənəvi mövqeyində qalmaqda davam edir.

Nəsiminin Fəzlullahın yoluna dəvət edən:

*Dəryayi-mühit cuşə gəldi,
Kon ilə məkan xüruşə gəldi –*

mətləli şeirində də Mənsur Həllac şeirinin əsas motivləri üstünlük təşkil edir. Burada bir sıra sufi dünyagörü açıqlanır. Şair hər bir zərrədə Günəşin – Allahın təzahür etdiyi haqqında, yaranmışların sayəsində tanınan və bilinən Xəliq haqqında yazır. Bu şeirin misralarında hər bir mahiyyət Allahdır, pərəstiş edilən və pərəstiş edən, aşiq və məşuq vəhdətdədir, hər bir damla böyük bir okeandır. Ancaq hürufilik təcridən Nəsimi sufiliyini sıxışdırır və nəhayət, ona hakim olur. Bu ilk növbədə özünü şairin

əsasını eşq və məstlik təşkil edən qəzəllərinin yeni istiqamət almasında və hürufilik düşüncəsinin güclənməsində göstərir. Bundan sonrakı yaradıcılığında Nəsimi fəlsəfəsində Nəimi tərəfindən təsis edilən hürufilik ideologiyası başlıca yer tutur.

M.Quluzadənin "...fəlsəfi lirikasında panteist məzmunlu rəmzlərə yol verilsə də, Nəsimi heç vaxt sufi olmamış, sufizm onun yaradıcılığına yalnız kənardan təsir göstərmişdir."²⁷ fikrinə fəlsəfə tarixçisi Zümrüd Quluzadə etiraz edərək yazır ki, bəktəşilər, qızılbaşlar və b. Nəsimini özlərinin ideya rəhbəri hesab etsələr də, şair sufilik və hürufiliklə daha üzvi şəkildə bağlı olmuş, Şərq və dünya mədəniyyəti tarixinə hürufizmin nümayəndəsi kimi daxil olmuşdur.²⁸

İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan fikir tarixindəki mövqeyini dəyərləndirərkən Zümrüd Quluzadənin "Hürufilik və onun Azərbaycanlı nümayəndələri" əsəri sərbəllik tədqiqat işlərindən hesab olunsaydı, bəzi fikirlərlə razılaşmaq

²⁷ Гулизаде М. Проблема гуманизма в творчестве Насими. Сборник статей, Баку: ЭЛМ, 1973, с.34-35

²⁸ Кули-заде З. К вопросу об изучении философских течения Востока (XIII-XIV вв.) и проблема философии суфизма. Сборник статей, Баку: ЭЛМ, 1973, с.60

olmur. Müəllif əsərini hürufilik təriqətinə həsr etdiyi üçün Seyid Nəsiminin sufiliyin digər təriqətləri ilə əlaqələri haqqında məlumat vermir, Nəsiminin əvvəl sufi sonradan hürufi olduğunu bildirir, halbuki hürufilik özü də sufi təriqətidir. Təsəvvüf tarixi, sufi təriqət və silsilələrini sistemləşdirən tədqiqatçılar hürufiliyi sufizmin bir qolu kimi təqdim edirlər.

Mənbələr və faktlar hürufiliyin tarix səhnəsinə çıxmasını XIV əsrlə əlaqələndirsə də, onun daha qədim köklərinin olduğu da qeyd edilməlidir. Alman alimi Annamari Şimmel yazır ki, hələ islamdan qabaqkı dövrdə ərəb şairləri bədənələrinin və ya iqamətgahlarının müxtəlif yerlərini hərflərə bənzədirdilər. İslam şairlərinə miras qalan bu bənzətmələr dünyanın hər tərəfinə yayılmışdı. Buna görə də İslam dünyası şeirini, xüsusən də İran və ətraf ölkələrin şeirlərini sonadək anlamaq üçün həmin hərflərin anlamalarını tam öyrənmək lazımdır.²⁹

Bütün bu faktlar özlüyündə hürufiliyin ideoloji mənbələrini və öz dövründəki qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətlərini öyrənməyi şərtləndirir.

²⁹ Schimmel Annemarie. Tasəvvüfun boyutları. İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000, s. 470

Hürufiliyə təsir göstərən ismailiyə məzhəbi İmamıyəninin altıncı İmamı Cəfər əs-Sadiqin ölümündən sonra ortaya çıxmışdı. İmamıyə şialəri yeddinci İmam olaraq Musa əl-Kazımı tanıdıqları halda, ismaililər isə yeddinci İmamın Cəfər əs-Sadiqin böyük oğlu İsmail olduğunu qəbul edirdilər. İsmaililərə, eyni zamanda, yeddi İmamı qəbul etdikləri üçün səbiyyə adı verilmişdi.

İsmail İbn Cəfər İmamın sağlığında vəfat etmişdi və İmam da onun cənazəsini dəfn mərasimində iştirak edənlərin hamısına, o cümlədən Mədinə hakiminə göstərərək onları onun ölümünə şahid tutmuşdu. Amma bəziləri inanırlar ki, İsmail ölməmiş və qeybə çəkilmişdir; o, vədəsi verilən Mehdidir və yenidən zühür edəcəkdir. Onlar deyirlər ki, altıncı İmam, Abbasi xəlifəsi Mənsurun qorxusundan camaatı onun ölümünə şahid tutmuşdu. Bəziləri də inanırdılar ki, İmamət İsmailin haqqı idi və onun ölümü ilə oğlu Məhəmmədə keçmişdir. Bəzilərinin əqidəsinə görə, İsmail atasının sağlığında vəfat etməsinə baxmayaraq, İmamdır; ondan sonra İmamət Məhəmməd İbni İsmailə və onun nəslinə keçir.

İsmaililər İslam hökmlərində və maarifində hər bir zahir üçün bir batini mənanın, hər bir tənzil üçün təvilin, şərhin olduğuna inanırdılar. İsmaililər inanırdılar ki, yer üzü heç vaxt ilahi vəhysiz olmaz. Allahın vəhyi də iki qismdə özünü bəyan edər: natiq və samitdə. Natiq — Peyğəmbər, samit isə peyğəmbərin canişini olan vəli və vasidir. Aləmin dərk olunması ardıcıl olaraq yeddi rəqəminin üzərində dövr edir. Belə ki, nübüvvət (şəriət) və vilayət sahibi olan bir peyğəmbər göndərildiyi zaman, onun özündən sonra vəsiyyətlə malik olan yeddi vəsisi də olmalıdır; onların altısı bir məqəmdədir, yeddinci vəsinin isə nübüvvətlə yanaşı digər iki məqamı da vardır: visayət (canişinlik) və vilayət. Onlar deyirlər ki, Adəm (ə) nübüvvət və vilayətlə məbus oldu və onun yeddi canişini var idi. Axırncı vasi olan Nuh həm nübüvvət, həm visayət və həm də vilayət məqamına malik idi. İbrahim (ə) də Nuhun, Musa (a) İbrahimin, İsa (ə) Musanın (ə), Həzrət Məhəmməd (s) İsanın və Məhəmməd ibn İsmail də Həzrət Məhəmmədin (s) yeddinci canişinidir. Beləliklə, Həzrət Məhəmməd (s), Əli, Hüseyin, Əli ibn Hüseyin, Məhəmməd Bağır, Cəfər Sadiq, İsmail ibn Cəfər, Məhəmməd

məd ibn İsmail; Məhəmməd ibn İsmaildən sonra onun nəslindən gələn yeddi nəfərin adları isə gizlidir. Ondan sonra da əvvəli Misirdəki fatimilər dövlətinin banisi Übeydullah Mehdi olmaqla, ilk yeddi nəfər fatimilər sülaləsini təşkil edirdilər. O, gündüzləri oruc tutur, gecələri ibadətlə keçirir, öz alın təri və əlinin zəhməti ilə ruzi yeyir və camaatı ismailiyə firqəsinə doğru dəvət edirdi. O, bir çoxlarını öz ətrafına toplayır, ardıcılıqları arasından nəqib adı ilə 12 nəfəri seçərək təriqəti yaymaq məqsədilə Şama yola düşür. Tarixçilərin yazdığına əsasən, fatimiyə firqəsinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir: Onlar İslamın zahiri hökmlərini və göstərişlərini batini-irfani məqamlara yozurdular; Şəriətin zahirini yalnız ağıldan kəmə və kamil məənəviyyatdan bəhrələnmə bilməyən kəslərə aid edirdilər. Onlar bəzən öz imamət məqamlarından müəyyən göstərişlər də verirdilər. Fatimilər sülaləsinin süqutundan sonra ismaililər Suriya, İran və Hindistan ərazilərinə yayılacaqlar.

İsmaililiyin tanınmış üzvləri arasında Abdulla ibn Maymun, ibn Sina, Nasir Xosrov, Ət-Tusi, Firdovsi, Həsən ibn Səbbah, Rudəki kimi

hər şey hürufilərin arzuladığı kimi baş vermir. 1394-cü ildə (Nəsiminin Nəimi ilə görüşdüğü ildə) Miranşah Şeyx İbrahimin fitnəsi ilə Nəimi tutub Əlincə qalasının yanında faciəli şəkildə öldürtdürür. Ustadın ölümü bütün hürufiləri, o sıradan Nəsimini ürəkdən sarsıdır. Hürufilər amansız təqiblərlə qarşılaşırlar.

Bundan sonra Seyid Nəsiminin həyatında səyahətlər dövrü başlayır. Sufi ədəbinin səkkisinci müddəəsi kimi dəyərləndirdiyi səyahətin faydalarından bəhs edən XIII əsr mütəsəvvifi Əzizəddin Nəsəfi bununla bağlı yazırdı: "Qurtuluş tapmaq üçün vətənidən ayrıl, səyahətə çıx. Çünki səyahətlərdə beş fayda vardır. Qəlbın fərəhliyi, güzəran, elm, ədəb əldə etmək və ağılı insanlarla söhbət".

Nəsimi vətəndən uzaqlaşmış Anadoluya gəldərək bir müddət orada yaşayırdı. Şairin Anadoluya gəlməsi tarixi haqqında da bir sıra dolaşmış fikirlər vardır. "A.Gölpınarlı Lətifi təzkirəsinə əsaslanaraq, Nəsiminin II Murat zamanında Anadoluya gəldiyini yazır. Lətifi təzkirəsində verilmiş bu fikir, əlbəttə, doğru deyildir. Nəsimi Türkiyəyə Sultan II Murat dövründə gələ bilməzdi. Çünki II Murat 1421-1451-ci illər arasında

da sultanlıq etmişdir. Onun babası I Bəyazid 1389-1402-ci illər arasında, atası I Mehmed İsa 1402-ci ildən 1421-ci ilə qədər padşahlıq etmişdir. Aydın ki, XIV əsrin sonlarında səyahətlər edən və faciəvi şəkildə öldürülən Nəsimi Anadoluya ancaq I Bəyazidin, ya da I Mehmedin vaxtında gələ bilərdi... Bu rəvayət Qaibi Sunullahın (1651 -ci ildə ölmüşdür) "Söhbətnamə"sində də var. Həmin kitaba görə, Nəsimi Ankaraya gəlmiş və Hacı Bayramla görüşmək istəmişdir. Nəsiminin Allah axtarılığını bilən Hacı Bayram onu qəbul etməmiş və Gölpınarlının dediyinə görə, Nəsimi Hələbə gələrkən onun öldürülməsi Hacı Bayramın törətdiyi qırğınlığın (küskünlüyün) nəticəsidir".³⁷

Burada diqqəti çəkən məqamlardan birisi böyük ümidlə üz tutduğu ankaralı Hacı Bayramın Nəsimini qəbul etməməsidir. Düzdür, türklərin bir sıra ziyalı nümayəndələri şairə böyük rəğbətlə yanaşmış, ona məmnuniyyətlə sığınacaq vermişlər. Məsələn, məlumdur ki, Nəsimi Bursada Nizamının "Xosrov və Şirin" poemasının türkcəyə tərcüməçisi şair Şeyxi ilə görüşüb

³⁷ Qasımzadə Fuad. Müasir Türkiyə alimləri Nəsimi və hürufilik haqqında// "Azərbaycan" jurnalı, № 7, 1969, s.200.

yaxınlaşmışdır. Ziyahlar Nəsimi şeirindən, onun işıqlı fikirlərindən ilham almış, Osmanlı torpağında da Nəsimi pərəstişkarlarının sayı gündən-günə artmışdır. Buna baxmayaraq, şair tezliklə Anadolunu da tərk edib, Şam tərəflərə üz tutur.

Nəsiminin öz dövründə təkcə hürufilər arasında deyil, başqa təriqət və cərəyanlar arasında da böyük şan-şöhrəti olmuş, onlar şairi öz tərəflərinə cəlb etməyə çalışmışlar. Nəsiminin sağlığında hürufiliyə daha çox yaxın olan ikinci cərəyan bəktəşilik olmuş və onun nümayəndələri Nəsimi adı ilə fəxr etmişlər. Ona bəslənən bu cür qardaşlıq münasibəti bir qədər keçmiş bəktəşilərin Nəsimini həm də özlərininki saymasına, daha sonralar isə onun adının ümumiyyətlə bəktəşiliklə üzvi şəkildə əlaqələndirilməsinə imkan vermişdir. Maraqlıdır ki, hətta XX əsrdə də alimlər Nəsimini həm də bəktəşi kimi təqdim etməyə, onu bəktəşiliyin ideoloji sütunlarından biri kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Lakin Enver Behnan Şapalyonun "Məzhəblər və təriqətlər tarixi" kitabında hürufilərin əsərləri və onların böyükləri (mürşidləri, pirləri) haqqında verilən məlumat diqqəti cəlb edir. Müəllif hü-

rufi böyüklərinin sırasında Fəzlullah Nəimi Astrabadi, Mir Fəzi, Şeyx Əbülhəsən, Mir Əli Xacə Bəyazid, Amir Qiyasəddin, Kamal Sipahi, Həsən bin Heydər, Seyid Şarif Əmuli (Əliyyəli), Əli Baba, Şeyx Əbülabbas, Viran Abdal, Əbdülməcid bin Firiştə, Sayınəddin, Seyid Şəmsəddin, Məhyəddin Abdalla yanaşı, Seyid Nəsiminin də adını çəkir.³⁸ Bu fikirlərə bir çox orta əsr və müasir dövr tədqiqatlarında da rast gəlinir.

Türkiyə alimi T.H.Balcıoğlu bəktəşilik və hürufiliyi paralel şəkildə tədqiq edərək belə qənaətə gəlir ki, Anadolunun din və təriqətlər etibarilə göstərdiyi tarixi dəyişikliklər arasında diqqəti çəkən iki mühüm cəbhəsi vardır ki, bunun biri bəktəşilik, digəri də hürufilikdir. Bu iki təriqətin əhəmiyyəti digərlərinin fəvqündədir. Onun fikrincə, hürufilik cərəyanının müəssisi olan Fəzlullah Astrabadinin edamından sonra hürufilər Anadoludakı bəktəş dərvişləri arasına soxuldular və hürufiliyi Kırşehrində Hacı Bəktəş təkkesinin yoldaşları içərisində Hacı Bəktə-

³⁸ Sapolyo Enver Behnan. Mezhebler ve Tarikatlar Tarixi. İstanbul: Elif kitabevi yayımları, 2006

şın gizli təlimatı deyə nəşr etdikləri vaxt əhli-sünnət tərəfindən zındıq (kafir) kimi tanındılar.

Müəllif göstərir ki, bəktəşilik, bədriyyə, qələndəriyyə və digər şia batini məzhəbləri ilə ənənəvi bir əlaqə saxlamış hürufiliyin əqidə və nəzəriyyələri haqqında Fazl Yezdanın (Fəzlullah Nəiminin – S.N.) "Cavidanname" əsəri, Şeyx Safinin "Həqiqətnamə", Əmir Qiyasəddinin "Üstüvanamə", Firiştəoğlunun "Axirətnamə", Əliyyəül Əlanın "Məşərnamə", eləcə də bu mövzudakı "Aşiqnamə", "Hidayətnamə", "Müqəddiməti-l-həqayiq", "Viran Abdal" kimi əsərlər bütün bəktəşilərin dilinin əzbəri olmuşdur.³⁹

Bəktəşilərin XVI yüzillikdən etibarən hurifilik inanclarını mənimsədikləri məlumdur.⁴⁰ Buna qədər isə təxminən iki əsr ərzində bəktəşi hürufi münasibətlərində gərginlik yaşanmış, onlardan hər birinin sufilikdən doğulmasına baxmayaraq, aralarında bir sıra ideoloji uyğunsuzluqlar hökm sürmüşdür.

³⁹ Balcıoğlu T.H. Türk tarixində mezhep cereyanları, Ankara: Kanaat Kitabevi, 1940, s. 179-198

⁴⁰ Gölpinarlı A. Bəktəşilik — hurufilik və Fədl Allah'ın öldürülməsinə düşürülən üç tarix. Şarkiyat mecmuası, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1964, s.15

Akademik Fuad Qasımzadə yazır: "Bəktəşiliklə əlaqəyə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, hürufiliklə bəktəşilik arasında ümumi və oxşar cəhətlər, birlik təşkil edən tərəflər var (hər ikisində təsəvvüfi cəhətlər, ilahi məhəbbət, pan-teizm — "vəhdəti-vücut" təzahürləri, ictimai baxışlarında yaxınlıq bəktəşilərin bəzən hərfələrdən istifadə etməsi və s.). Amma hürufiliyin müstəqilliyini itirməsi və bəktəşiliyin ünsürünə çevrilməsi fikri doğru deyil."⁴¹ Bununla da, Fuad Qasımzadə İmadəddin Nəsiminin bəktəşi təriqətinə qatılmadığını, sona qədər hürufi ideyalarını təbliğ etdiyini qeyd edir.

Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə vəziyyət belə idi ki, alimlər, bədii təfəkkür nümayəndələri, filosoflar öz yaradıcılığını davam etdirmək üçün əmin-əmanlıq şəraiti axtarır və nisbətən dinc ölkələrə üz tuturdu. Fəzlullah Nəiminin faciəvi ölümündən sonra hürufilərin Türkiyəyə yayılması bu təriqətin bəktəşilik təriqəti ilə birləşməsinə gətirdi. Seyid Nəsimi bir müddət Osmanlı torpaqlarında öz fikirlərini yayaraq dövrün tanınmış şairlərinin poeziyasında dərin

⁴¹ Qasımzadə Fuad. Müasir Türkiyə alimləri Nəsimi və hürufilik haqqında// "Azərbaycan" jurnalı, № 7, 1969, s.201

iz buraxsa da tezliklə o, müəyyən səbəblərdən bəktəşilərin arasından ayrılır və bundan sonra Şiraz, Təbriz və Bağdadda bir müddət yaşayır. Orta əsr təzkiyəçilərinin Nəsimini Şirazlı, Təbrizli bə ya Bağdadlı hesab etmələrində təbii ki, bu səyahətlərin də payı vardır.

Xeyli müddət indiki İran torpaqlarında yaşayan şair qızılbaşlıq, nemətullahiyyə təkkəsinin üzvləri sırasına daxil olur, ərəb və fars dillərində yazılmış şeirlərdə onun hürufilik əqidəsindən uzaqlaşması da bununla əlaqədardır.

Təsəvvüf tarixində önəmli yeri olan nemətullahiyyə təriqətinin təsisçisi Əmir Nurəddin Nemətullah Vəli 1330-cu ildə Suriyanın Hələb şəhərində Mir Abdullanın ailəsində dünyaya gəlmiş və şafei məzhəbinin davamçılarından olmuşdur. Mənbələrdə atası Mir Abdullanın sufi şeyxi, anasının isə məşhur fars zadəganlarından olduğu qeyd edilir. Sufi şeyxi Abdulla Yafinin xəlifələrindən olan Nemətullah Vəli İraq, Misir və İranın bir sıra vilayətlərini gəzərək sufiliyi təbliğ etmiş, ömrünün son 25 ilini keçirdiyi Kirman vilayətinin Məhan kəndində adını daşdığı nemətullahiyyə təriqətini təsis etmişdir. Qələndəriliyin içindən meydana gələn Şeyx

Qütbəddin Heydərin başçılıq etdiyi heydərlik, Şeyxülislam Əhmədi Cami Namiqin başçılıq etdiyi camilik təriqətləri ilə yanaşı, Şah Nematullahın binasını qoyduğu nematullahilik təriqəti heydəriyyə ilə paralel fəaliyyət göstərənlər də bəzən aralarındakı ziddiyyətlər, düşmənçilik qanlı müharibələrlə nəticələnirdi.

Nematullahiliyin nə üçün qələndəriliyin bir qolu sayılması məsələsinə gəlincə, burada həmin təriqətin təsəvvüfi mahiyyəti əsas rol oynayır. Ahmet Yaşar Ocakın yazdığına görə, sərbəst fikirlər daşıyan belə bir təriqət o dövr İslam dünyasında ancaq qələndəriyyə zümrələrində təzahür edirdi. Digər tərəfdən, Şah Nematullah öz divanında Şeyx Qütbəddin Heydəre yazdığı mədhiyyədə onu özünə əsl pir seçmiş olduğunu göstərirdi. Aralarındakı zaman fərqinə baxmayaraq, bu durum mənəvi baxımdan nemətullahiliyi heydəriliyə bağlayırdı. Tədqiqatçılar bu təriqətin XIV əsrdən başlayaraq Orta Asiya üzərindən Hindistana, Azərbaycandan isə Anadoluya sirayət etməsində və XVII əsrə qədər Osmanlı torpaqlarında özünə yer tutmasında missioner dərvişlərin rolunu xüsusi qeyd edir,

həttə XVI əsrdə Səfəvi dövlətinin qurulmasında onun mühüm rol oynadığını göstərirlər.⁴²

Sözün əsl mənasında aristokratik təriqət hesab edilən nemətullahiyyə təriqəti İran dövləti ərazisində mövcud olmuş müxtəlif dövlətlərin ictimai-siyasi həyatında müəyyən rol oynamışdır. Bu mənəvi yolun əsasında Əli ibn Əbu Talibə və gizli şia imamının şərəfinə deyilən xəfi (sakit) və təhlil zikrlər durmuşdur. Bundan başqa düşünmə, özünü anlama kimi metodlar təriqətdə önəmli sayılmışdır. Sufiliyin fəlsəfi-etik prinsipləri Şah Nemətullah Vəlinin əsərlərində yüksək həssaslıqla işlənmişdir. Təriqətin yüksək nüfuz qazanması şeyxin ruhi saflığı və təriqətə münasibəti sayəsində mümkün olmuşdur. Nemətullahiyyə təriqəti bir sıra sufi təriqətlərindən özünün etik prinsip və qaydalarına əsasən fərqlənirdi: tərki dünyalıqdan imtina, cəmiyyət arasında daxili tənhalığa üstünlük vermək, sufilərdən konstruktiv fəaliyyət və avaralıqdan imtina tələbi; adi geyimə üstünlük vermək və diqqəti özünə cəlb etməmək, asılılıq yaradan

⁴² Ocak Ahmet Yaşar. Osmanlı imparatorluğu'nda marjinal sufilik: kalende-riler (XIV-XVII. Yüzyıllar). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 40-50

həşiş və digər narkotik vasitələrin istifadəsinə görə ciddi tənbeh; təriqət məclislərində qəbul olunmuş musiqili zikrlərdən fərqli olaraq qəlbi zikrə üstünlük vermək. Nemətullahilər keçə paltar geyinib, başlarına öncə 5, sonra isə 12 zolaqdan ibarət hündür papaqlar geyinirdilər. Təriqətin başçısı (qütb) seçki yolu ilə seçilir.

Nemətullahiyyə təriqətinin Azərbaycanda yayılması müasir dövrdə də bir sıra yaşayış yerlərinin adlarında özünü göstərir. Naxçıvanda yerləşən Şahtaxtı adının mənşəyi və tarixi haqda da əsaslı məlumatı İran tarixinin mükəmməl araşdırmaçısı sayılan rus şərqşünası Nikolay Konstantinoviç Smirnovun "Naxçıvan diyarının tarixi və etnoqrafiyasına dair materiallar" kitabında verilir. Kitabda Şahtaxtı adının Şah İsmayıl Xətəidən daha əvvəl əsası XIV əsrdə qoyulmuş nemətullahilik təriqətinə gedib çıxdığı və kəndin adının da təkkinin rəhbərinin adı ilə ("Şah") bağlı olduğu qeyd edilir.

Səfəvilər dövrünün sonlarına yaxın İranda bütün sufi təriqətləri zəiflədiyi kimi, nemətullahiyyə də zəifləyib və bu təriqət yalnız məşhur sufi Məsum Əli Şahun Hindistandan İrana köçməsi ilə yenidən dirçəlib. Artıq şia qardaşlı-

ğına çevrilmiş bu təriqətə Məsum Əli Şah yeniliklər də gətirir: o, hər bir təriqət üzvünün adının sonuna "Əli Şah" titulunun əlavə edilməsini zəruri bilib. Bu, həm də Peyğəmbərimizdən sonra xilafətə rəhbərliyin – imamlığın və şahlığın Həzrət Əliyə çatmasını ifadə edən sufi simvolunun ictimailəşdirilməsi olub. Şahtaxtı kəndində nemətullahiyyə mənsublarının yerləşməsini qeyd edən N.K.Smirnov yazır ki, təriqətin banisi Nemətullah Vəli və yaxud da onun "Şah" titulu almış müridlərindən hansısa biri Azərbaycana məhz Araz çayının indiki Şahtaxtı kəndi ərazisinə yaxın hissəsindən keçərək gəliblər və təbliğat üçün olduqca əlverişli mövqe tutan bu qədim karvan yolu üzərində bir neçə bulaqla əhatələnmiş iydəlikdə - indi "İydəli Pir" adlandırılan yerdə məskunlaşaraq öz xanəqahlarını qurublar. Elə əvvəllər "Şah bağı" deyilən bu iydəliyin sonradan pirə çevrilərək "İydəli Pir", yaxınlığındakı yaşayış məskəninin isə "Şahtaxtı" adlandırılması da məhz burada sufi Şahın xanəqahının qurulmasıyla bağlı olub.

Şah Nemətullah Vəlidən sonrakı dövrlərdə də təriqətin mənəvi yolu təkmilləşdirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Bu mənəvi yolun əsasında

Əli ibn Əbu Talibə və gizli şiə imamının şərəfinə deyilən xəfi (sakit) və təhlil zikrlər durmuşdur. Bundan başqa düşünmə, özünü anlama kimi metodlar təriqətdə önəmli sayılmışdır. Nemətullahilər keçə paltar geyinib, başlarına öncə 5, sonra isə 12 zolaqdan ibarət hündür papaqlar geyinmişlər. Onların başçısı (qütb) seçki yolu ilə seçilmiş. Təriqətə yeni üzvlərin qəbul edilməsi digər sufi təriqətlərində olduğu kimi idi.

Səfəvi şahı I Abbasın hakimiyyəti zamanı ona qarşı çıxdıqlarına və ölkədə çevriliş etmək istəyən müxalifətə köməklik göstərdiklərinə görə təriqət mənsubları amansız təqiblərə məruz qalmışdır, İran ərazisində nemətullahiyyənin fəaliyyətinə son qoyulmuşdur. Əvvəllər də Hindistanın Dekan şəhərində mərkəzi olan nemətullahiyyə təriqəti XVII əsrə qədər orada fəaliyyət göstərmişdir.

Səfəvi şahı I Abbasın hakimiyyəti dövründə Hindistana köçürülən nemətullahiyyə təriqətində XVIII əsrdən etibarən dirçəlmə baş verdi. 1775-ci ildə nemətullahilər təriqətinin Hindistandakı başçısı Rıza Əli Şah İrana Məsum Əli Şah Dəqqanini yollamış, o, yenidən orada təriqətin vəziyyətini dirçəltmişdir. Qacarlar sülaləsi

ləsinin (1796-1925) dəstəyini aldıqdan sonra isə nemətullahilər İranın ictimai siyasi həyatında aktiv fəaliyyətə başlamışdır.

Yeni dövr nemətullahiyyə təkkəsinin mənsubları arasında Azərbaycanlı səyyah, coğrafiyaşünas alim Hacı Zeynalabdin Şirvani elmi işləri ilə yanaşı, missioner sufi kimi Şərqi bir sıra ölkələrini gəzmiş, təriqətin ideyalarını təbliğ etmişdir. Təriqətin qütbü səviyyəsinə qədər yüksələn Z.Şirvani "MəstƏli Şah" adına layiq görülmüşdür. Abbasqulu Ağa Bakıxanov Rusiyanın İrandakı səfirliyində işləyən zaman nemətullahiyyə təriqəti ilə yaxından maraqlanmışdır, onun "Gülüstani-İrəm" əsərində bu təriqətin böyük təsiri vardır. A.Bakıxanov Z.Şirvaninin "Səyahətnamə" əsərinin birinci hissəsinin üzünü köçürtdürür, əlyazmanın surəti onun Qubadakı ev muzeyində mühafizə edilir.

Nemətullahilər təriqətinin mənsubları İranda 1905-1911-ci illərdə baş vermiş inqilabi hadisələrdə aktiv iştirak etmişlər. XX əsrin birinci yarısında İranın yüksək mənsublu insanları, məmurlar, sənətkarlar arasında nemətullahiyyə təriqətinin mənsubları vardır. Lakin İran inqilabından sonra bir sıra dini məzhəb, konfes-

siyalar kimi nemətullahi sufiləri də təqib olunub cəzalandırılırdı. Günümüzdə dünyanın bir sıra ölkələrində, Avropa, Amerika, Avstraliya qitəsində nemətullahiyyə təriqətinin mənsubları və xanəqahları mövcuddur.

Hafiz Şirazi, İmadəddin Nəsimi kimi sufi mütəfəkkirlərin müasirləri olan Vəli Nemətullah (1330-1431) və onun təsis etdiyi nemətullahiyyə təriqəti ilə yaxınlığı təbii hal idi.

Ömrünün sonlarında İmadəddin Nəsimi Hələbdə nəsimiyyə adlanan sufi ordenini (silsiləsinə) təsis edir, lakin sufiliyin bu qolu geniş yayılmadığı üçün tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bunu belə bir maraqlı fakt təsdiq edir: Nəsimi ilə bir məqbərədə dəfn edilən digər iki nəfərin vəfatı tarixi ayrıca lövhələrdə yazılmışdır. Hazırda Hələbdə yaşayan və məqbərəyə qəyyumluq edən ən-Nəsimi ailəsinin üzvləri belə zənn edirlər ki, həmin qəbirlərdə yatan iki nəfər də Seyid İmadəddin Nəsiminin övlad və ya nəvələridir. Lakin lövhələri oxuyarkən məlum olur ki, onlar əl-Xavacini sülaləsinə mənsubdurlar. Həmin sülalənin nümayəndələri "Nəsimi böyük şöhrət sahibidir", - deyərək onun yanında

dəfn olunmaq istəmiş, beləliklə, özlərini ən-Nəsimi kimi tanıtmışlar.⁴³

***

Nəsimi irsinin elmi tədqiqatlarda işıqlandırılması səviyyəsini öyrəndikdə aşağıdakı nəticəyə gəlmək mümkündür:

Nəsiminin bədii yaradıcılığı və onun özündə daşdığı fəlsəfi fikir dünyası alim və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, bu məsələ çoxsaylı elmi axtarışlarda işıqlandırılmışdır. Nəsiminin yaradıcılığının iki istiqamətdə tədqiq olunması diqqətə cəlb edir:

1) Nəsiminin ədəbi fəaliyyəti və onun bədii yaradıcılığının ədəbiyyatşünaslıq istiqamətində tədqiqi. Bu istiqamətdə araşdırma aparən alim və tədqiqatçılar həm də Nəsimi fəlsəfəsi ilə maraqlanmağa məcbur olmuşlar.

2) Nəsiminin fəlsəfi görüşləri və irsinin fəlsəfə istiqamətində tədqiqi.

Müasir Azərbaycan fəlsəfə tarixi elmində Nəsimi ilə cəmi bir neçə tədqiqatçının ciddi məşğul olduğu, qalan mütəxəssislərin isə başqa

⁴³ Bakir ən-Nasir. İmadəddin Nəsimi. Azərbaycan, 1987, s.170

mövzuda yazdıqları tədqiqatlarda Nəsiminin də fəlsəfəsinə bu və ya digər dərəcədə toxunduqları qeyd edilməlidir.

Biz elə bir dövrdə yaşayıyıq ki, keçmiş SSRİ məkanında məlum ideoloji ehkamların təsiri altında yazılmış hər bir əsərə yeni tələblər baxımından yanaşmaq daha münasib sayılır. XX əsr Azərbaycan nəsimişünaslığının keçdiyi yola bir daha nəzər salmaq, aparılmış tədqiqatların nöqsanlı cəhətlərini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Belə ki, ötən əsrin sosializm adlanan cəmiyyətində böyük şair və mütəfəkkir haqqında yazılmış əsərlərdə bəzən onun fikir dünyasına subyektiv baxışların olduğu, bəzən şüarçılıqla Nəsiminin dinsizlik səviyyəsinə endirildiyi bir həqiqətdir.

Ə.Həsənoğlu yazır ki, şairin dinsiz kimi qəlmə verilməsinin əsas səbəblərindən biri sovet hakimiyyəti dövründə İslam dininin hərtərəfli sıxışdırılaraq, dinsizlik səviyyəsinə endirilməsi olmuşdur. Bu dövrdə bütün təbliğat dinimizə qarşı yönəldildiyindən, böyük şəxsiyyətlərin yaradıcılıqlarının həqiqi təhlili əks təsir göstərə biləcəyindən böyük ciddi-cəhdlə qarşısını almağa çalışmışlar. Elə bu səbəblərdən Nəsimi

poeziyası uzun illər ərzində tələsik və yanlış araşdırılmış, onu dinsiz, kafır, panteist, özünü, yaxud kimi isə Allaha şərik qoşan şəxs kimi ictimaiyyətə təqdim etmişlər.⁴⁴ Bu sözlərdə bir həqiqət olsa da, müəllifin mövqeyini bütöv şəkildə qəbul etmək olmaz. Çünki həmin dövrdə də Nəsiminin yaradıcılığı və fəlsəfi haqqında kifayət qədər sanballı və obyektiv elmi əsərlər yazılmış və nəşr edilmişdir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı kitab və məqalələrin yenidən araşdırılması, nəzərdən keçirilməsi dövrümüzün tələblərindən irəli gəlir. Bunun üçün ilk növbədə XX əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan alimlərinin Nəsimi ilə bağlı fikirlərinə qayıtmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl XX əsrin böyük bir hissəsinin stalinizm dövründə fikir tarixinin, elminin ümumiyyətlə subyektiv fikirlərlə zəngin olmasına, kommunist partiyasının irəli sürdüyü tələblərə müvafiq şəkildə nəticələr çıxarılmasına diqqət yetirmək olar. Eiraf etmək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycan alimlərinin başqa çıxış yolu olmamışdır, lakin onlar ideoloji təsirlərə "güzəştə getməklə" bir çox orta əsr

⁴⁴ Həsənoğlu Ə. Nəsimi Ənəlhəqinin kökləri. Bakı: Nurlan. 2004, s.11-12

Azərbaycan şəxsiyyətlərinin elm və mədəniyyət tariximizdə yerinin qorunub saxlanılmasına, onların adlarının tanıtılmasına nail olmuşlar.

Sovet quruluşunun müxtəlif mərhələlərində hətta orta əsr müəlliflərinin əsərlərində də ateizm və inqilabi hərəkətə çağırış motivləri axtarılır, bütün bunlardan xali olan mətnlər yararsız, epiqonçu bir şey kimi təqdim olunurdu. Belə bir şəraitdə Azərbaycan alimləri xalqın orta əsrlər dövrünü cəhəlin hökm sürdüyü, xalq kütlələrinin qəflət yuxusunda olduğu bir dövr kimi qiymətləndirir və bu mühitdə yaşayıb-yaratmış ayrı-ayrı böyük şəxsiyyətləri "xilas etmək", onların adını Azərbaycanın elm, ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinə salmaq üçün hər cür imkandan istifadə edirdilər. Bu cür mühitdə Nəsimi də az qala ateist mütəfəkkir kimi qəbul edilirdi. Əli Əjdər Səidzadə, Heydər Hüseynov və b. tədqiqatlarında Nəsiminin adının materialist, ateist cərgəsinə salınması da buna bariz nümunədir.

Mirzəgə Quluzadə, Zakir Məmmədov, Zümrüd Quluzadə və bir çox tədqiqatçılar İmadəddin Nəsimi fəlsəfi fikrinin əsasını panteizm təşkil etdiyini qeyd edirlər. Məlumdur ki, pan-

teizm fəlsəfi təliminə görə, "Tanrı təbiətin hüduqlarından kənarı yerləşməyib, onunla eyniyyət təşkil edən şəxssiz başlanğıcıdır. Panteizm Tanrını təbiətdə əridir, təbiətdən yüksəkdə duran başlanğıcı inkar edir".⁴⁵ Görkəmli türk alimi Abdulbaqi Gölpınarlıın izahatına görə, "panteizm hər şeyi Allah tanımaq, varlığı ancaq ona verməkdir. Bunu sonsuzluq, sonu olan varlıq, Tanrı təbiət olaraq bilinmişdir deyər, - tərifi edənələr olmuşdur. Bu vəhdəti- vücud, yəni varlıq birliyi deyil, vəhdəti-mövcud, yəni varlıqların, təbiətin birliyi inancına gəlir və təbiətin Tanrı olmasına, təbiətdən başqa bir varlıq, bir Tanrı, bir gerçək tapılmamasına inanmaqdır ki, ateizmdən, Allahı tanımamaqdan başqa bir şey deyildir. Fəqət, sonsuzluq Tanrı, sonu olan varlıqlar ələmini izhar etmişdir, var olanlar Onun təcəllisidir, fəqət bu təcəlli təcəlli edənə eyni deyildir, günəşin işığı günəş olmasa, meydana gəlməz, amma o işıq günəşin özü ola bilməz, özündən ayrı da deyildir, - deyilsə, onda bu inanç Allahı tanımamaqdan

⁴⁵ Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti (İ.Rüstəmovun redaktəsi ilə). Bakı: Azərb. Ensiklopediyası NPB, 1997, s.330

qurtulur".⁴⁶ Gölpınarlı Nəsimi fəlsəfəsinin mahiyyətini açmağa çalışsa da yenə də onu panteist adlandıır.

Lakin Seyid Nəsiminin dünyagörüşünü panteizm deyil, panenteizm düşüncə tərzii kimi ifadə etmək doğru olardı. Panteizm ilə panenteizm arasındakı fərq budur: panteizmdə hər şey Tanrıdır (təbiətdir). Panenteizmdə isə hər şey Tanrıdan südur etmişdir, var olmuşdur. Lakin Tanrı başqa bir şeydir. Ruhun tək məqsədi südur etdiyi Tanrıya dönməkdir. Panenteizmə görə, Tanrı həm dəyişməyən, mütləq, həm də dəyişəndir, həm zamanın içində, həm də xaricində, həm sonlu, həm də sonsuzdur. Eyni zamanda həm başlanğıc (ilk substansiya), həm də nəticədir. Məlumdur ki, XII əsrin sonları - XIII əsrin əvvəllərində İbn Ərəbinin irəli sürdüyü müddəalar əsasında sufizmdə panenteist görüşlərin əsası qoyulmuşdur.

İslam dini, Allah kəlamı olan Qurani-Kərim bəşər övladının təfəkkür tərzinə güclü təsir göstərmiş və insan təfəkkürünün inkişaf etdirilməsini tələb etmişdir. Bu din nazil olduqdan sonra

⁴⁶ Gölpınarlı A. 100 soruda təsavvuf. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1985, s.41

yeni qurulan müsəlman cəmiyyətində müxtəlif fikir cərəyanlarının ortaya çıxmasına yol açmış, həmin cərəyanlar isə ictimai və siyasi aləmə öz münasibəti ilə seçilən çoxsaylı təriqətlərin təşəkkül tapmasına şərait yaratmışdır. Bu zaman sufilik cərəyanı fonunda təzahür edən qələndərlik, hülulilik, nemətullahilik, heydərlik, babailik, əxilik, abdallıq, qızılbəşlik, hürufilik kimi bir sıra (çoxsaylı) təriqətlər ortaya çıxmışdır. Sufiliyin ideoloji liderlərindən biri və ən böyük təbliğatçısı Seyid İmadəddin Nəsiminin ictimai-siyasi və ədəbi-fəlsəfi fəaliyyəti hüseyniyyə (həllaciyyə), hürufilik, bəktəşlik, qələndərlik və nemətullahiyyə təriqətləri ilə bağlı olmuşdur, həyatının son illərində nəsimiyyə təkkesinin şeyxi səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir.

Artıq altı əsrdir ki, böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Seyid İmadəddin Nəsiminin şə-rəfli adı Yaxın Şərqdə mərdlik, fədakarlıq və iradə rəmzi kimi hörmətlə çəkilir. Altı əsrdir ki, məsləki uğrunda dara çəkilib dərisi soyulan, son nəfəsində belə öz amalından dönməyən bu mərd insanın faciəli ölümü şairlərin şeirlərində, aşıqların sazında tərənnüm edilir.

SEYİD İMADƏDDİN NƏSİMİNİN SUFİ-PANENTEİST FƏLSƏFƏSİ

Tədqiqatçı Azər Mehdioglu haqlı olaraq yazırdı ki, hazırda ictimaiyyətin böyük əksəriyyəti sufilik haqqında ya heç təsəvvürə malik deyil, yaxud da səthi mülahizələrə əsaslanır. Bu da İslama və təsəvvüfə zidd fikirlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Bunlardan bəzilərinə görə, sufilik tərkidünya olub, dərbədar düşüb gəzməkdən, bəzilərinə görə isə, xeyir-şərdən uzaq düşüb sərgərdanlıq etməkdən, əyninə xirqə geyinib, boynuna bir köşkül taxıb oxuya-oxuya, diyar-diyar gəzməkdən ibarətdir. Başqa bir qisim isə təsəvvüfü təriqət deyilən birlik vasitəsi ilə insanları cəmiyyətdən uzaqlaşdıran, onları düşkünlük və bədbinliyə yönəldən məktəb kimi anlayır. Bəzi iddialara görə isə, təsəvvüf varlıq və insan anlamındakı "vəhdəti-vücut" və "vəhdəti-şühud" kimi düşüncələr baxımından fəlsəfi problemlərlə əlaqəli bir fikir sistemidir. Sadəcə bizim fikir və mülahizələr bir-birindən fərqli olmasına baxmayaraq, heç də səhv deyildir. Onların hərəsi sufizmin kiçik bir elementini

ifadə edən, ayrı-ayrı məqam və özəlliklərini göstərən atributlardır.⁴⁷

Seyid Yəhya Bakuvi özünün "Əsrarüt-Talibin" və "Şifaül-əsrar" əsərlərində sufi kəlməsinin mənşəyi haqqındakı görüşlərini və bu sözün seçilməsi səbəbini belə açıqlamışdır:

Yundan xırqə ("suf") geydikləri üçün,

Allahdan başqa nə varsa, qəlblərindən atdıqları ("təsəffii") üçün, Qiyamət günündə birinci sırada duracaqları ("səffi-avvəl") üçün,

Qəlbləri mərifət və tövhid nuru ilə təmizləndiyi ("səfi") üçün,

Əshabi-süffəyə aid edildikləri üçün,

Saf, ağ və təmiz geyindikləri üçün onlara sufi deyilmişdir.⁴⁸

Şah Nematullah Vəlinin belə aforizmi məshurdur ki, "Sufilik Allahın keyfiyyətlərini əxz etməkdir". Tarunmuş sufi şeyxi Əl Xərəqani "Təsəvvüff nədir?" sualına cavab vermişdi ki, "Çay üç mənbədən ibarətdir: birincisi – tərəd-

⁴⁷ Mehdioglu Azar. Mistisizm-təsəvvüf. Eyniliklər və özəlliklər. "Yeni Azərbaycan", 27sentyabr 2002

⁴⁸ Rihim Mehmet. Seyid Yəhyanın sufi və təsəvvüf anlayışı. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2004, s. 234

düd, ikincisi – mərhəmət göstərmək, üçüncüsü Allah təalanın yaratdığı canlı məxluqlardan asılı olmamaqdır". Cüneyd Bağdadiyə görə, "Sufilər o kəslərdir ki, Allah təala ilə onların işi olur, sufilər üçün sadəcə Allah vardır". Digər mü-təsəvviflər kimi Cəlaləddin Rumi də sufilərin Allahdan başqa heç bir şeyə inanmadıqlarını, zahiri möminliyə, yalancı ehkamçılığa qarşı çıxdıqlarını söyləmişdir: "Sevənlərin etiqadı bütün etiqatlardan fərqlidir. Sevənlərin etiqadı və dini Allah təaladır".

İslam dünyasında ortaya çıxan mistik-dəruni həyata, ruhani fikir və hərəkətlərə təsəvvüf adı verilmişdir. Mustafa Kara orta əsrlər təsəvvüf tarixini təriqətlər öncəsi təsəvvüf (I-VII əsrlər) və təriqətlər sonrası təsəvvüf (VIII-XIV əsrlər) deyə iki yerə bölür.⁴⁹

İslami təfəkkürün inkişafı istər-istəməz ayrı-ayrı təlimlərin meydana gəlməsinə yol açdı. Belə təlimlərin müəllifi ya əvvəlki dövrlərdə yaşayıb-yaratmış sufilər, ya da öz zamanəsində başına müridlər cəmləmiş ayrı-ayrı mü-təsəvvif alimlər olurdular. Məsələn, məlum olduğu ki-

⁴⁹ Kara Mustafa. Tasəvvuf ve Tarikatlar Tarihi. İstanbul: Dergah Yayınları, 1995, s.101

mi, ümumiyyətlə, ikinci minilliyin əvvəllərindən başlayaraq, ayrı-ayrı mütəsəvvif alimlərin başına toplanan əsasən gənc müridlər öz müridliklərinə bir şah kimi sitayiş edir, yeni ideyaların yayılmasında fəal iştirak edirdilər.

"Mistik düşüncə tərzii hələ qədim əsətlərdə, türk-şaman mədəniyyətində, yəhudilik, xaçpərəstlik və buddizmdə, zərdüştlük və neoplatonizmdə, bir sözlə, keçmişin bir çox mədəniyyətlərində müşahidə edilsə də, təsəvvüf cərəyanı Qur'an və İslamdan qaynaqlanan bir dinimistik, əxlaqi-mənəvi, psixoloji-fəlsəfi və kosmoloji dünyabaxışdır. Ona görə də bütövlükdə bu təlimin əsasında ilkin olaraq Quran və İslam dəyərləri dayanır".⁵⁰ İslamın saflaşmasında, dinin mühafizə edilib qorunmasında təsəvvüfün rolu inkar edilməzdir. Sufilik təşəkkül etdiyi dövrdən etibarən yeknəsək olaraq qalmamış, İslam dininin hakim olduğu bölgələrdə yayılaraq, eyni zamanda, yerli xalqın düşüncə tərzii ilə, bəzən bu bölgələrdəki İslam öncəsi dinlərin tə-

⁵⁰ Göyüşov Nəsib. Təsəvvüf rəmzlərinin əsas qaynaqları və təsnifatı / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. VII Respublika elmi-konfransının materialları. Bakı, 2000, s 47

siri ilə də çulğalasaaraq yeni təkkələrin, təriqətlərin təşəkkülünə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində sufiliyin dərin kökləri olmuşdur, bütövlükdə orta əsrlər ərzində Azərbaycanın mədəni həyatını bürüyən bu cərəyan özünü ədəbiyyat sahəsində də təsdiqləmişdir. Dövrün tələbləri, yaşadığı mühitin təsiri Seyid Nəsimi yaradıcılığını başdan-başa sufi motivləri ilə zənginləşdirmişdir.

İslam dinində mistik cərəyan kimi tanınan sufiliyin səciyyəvi cəhətləri irfanın xüsusi tərkidünyalıq ideyası ilə birləşdirilməsi, müridin mistik məhəbbət yolu ilə Allahı dərk etməyə və tədricən ona yaxınlaşma təlimi, müridi Allaha qovuşanadək mistik yolla (təriqətlə) aparan ustadın (mürşidin) rolunun mühüm sayılmasıdır. Sufilər intuitiv idraka, nurlanmağa, ekstaza cəhd edirdilər. XI əsrə qədər sufi mütəfəkkirlərin fəaliyyətini, ideya istiqamətini əsasən onların fərdi həyat yolları müəyyənləşdirirdi. Sufiliyin başlanğıc dönəmində mütəsəvviflər hərfələrin gizli anlamlarını anlamışdılar. Qur'ani-Kərimin 29 surəsinin başında duran hərf qrupları çəşqinliq yaradan alleqorik açıqlamalara imkan

verirdi. Böyük mütəsəvviflərin çoxu bu məsələ üzərində uzun müddət dayanmışlar. Ərəb hərf-lərinin təsəvvüfi açıqlanmasının sonucu kimi mü-təsəvviflər öz düşüncələrini geniş xalq kütlələrindən gizlətmək üçün gizli dillər yaratmışdılar.

Nəsimidə hərlər və rəqəmlərin bu mənada öz aləmi vardır. İnsan öz idrakı ilə "mənam Allah" məqamına yüksələ bilər. Sufi-panteist seirlərində Nəsimi ali bir eşqi tərənnüm edərək insan-Allah anlayışını irəli sürür, zərrədə günəş axtararaq varlığın bir vücudun vəhdətindən yarandığını söyləyir. İlahinin insanda həll olması, təcəssüm etməsi haqqında dini-fəlsəfi təlim kimi fəaliyyət göstərmiş hülulilik şiəlik, sufilik və b. cəryanalarda özünəməxsus şəkildə təbliğ edilirdi. Bu təlimə görə, Allah ardıcıl surətdə bütün peyğəmbərlərdə həll olaraq, nəhayət, bu və ya digər şəxsdə özünü büruzə verir. Hülulilik bəzən panteist məzmununda şərh edilirdi. Allah-Təala hər bir məkanda mövcuddur, hər bir dildə danışır, bəşərin hər bir şəxsinə də zahirdir. Bu cəhət sufi mütəfəkkirlər üçün səciyyəvi idi, onlar ilahinin ancaq peyğəmbər-

lərdə, imamlarda və ya hər hansı konkret bir şəxsdə deyil, ümumiyyətlə kamil insanda, "mən"də təcəssüm etməsi ideyasını irəli sürür-dülər. Hüluliliyə dair Bistaminin, Mənsur Həlləcin kəlamları Şərqdə panteist fəlsəfənin əsasını qoymuşdur.⁵¹

Görkəmli türk alimi Abdulbaqi Gölpınarlı yazır ki, sufilərə görə, insan uca aləmdən, ünsürlərdən, üç çocuqdan süzülüb gəlmişdir. Zahirən aləm insana görə çox böyükdür, lakin insan aləmdən kiçik olmaqla bərabər böyük aləm meyvə tumunun meyvədə, meyvənin isə ağacda olması kimi insanda mövcuddur. Tanrının bütün sifətlərinə çata bilən insan yer üzündə Tanrının xəlifəsidir. Fəqət bu məqama sahib olmaq üçün insanın insanlığını bilməsi, əsl insan olması gərəkdir. Öz varlığından üzərək Tanrı varlığı ilə var olan insanın iradəsi Tanrı iradəsi olur. Bu mərtəbəyə çatmış ancaq bir insan vardır ki, o da Həzrət Məhəmməddir. Ondan öncə yaşamışlar da, ondan sonra gələnlər

⁵¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti (İ.Rüstamovun redaktəsi ilə). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1997, s. 488

də Həzrət Məhəmmədin mənəviyyatından feyz almışlar. Aləmlər insana münasibətdə bir cəsəd və insan o cəsədə bir candır, Həzrət Məhəmməd isə insanların canıdır, insanlar ona nisbətə bir cəsəddir.⁵²

Məlum olduğu kimi, tövhid tanrının varlığını və birliyini, onun bənzəri olmadığını bilmək və buna inanmaq deməkdir. Həzrət Məhəmmədin (son) Peyğəmbər olduğunu bilib buna inanmaq isə tövhidin ikinci rüknüdür və birincini tamamlayır.

Sufilərə görə isə, tövhid Allahdan başqa heç bir varlığı tanınamamaq və bütün varlıqları onun yanında yox bilərək, yalnız Allahın varlığı ilə var olmaqdır. Allahın təbiətdə, əşyada, sözdə, xüsusən insanda təcəssümü fikri əsasdır, buna görə hürufilər Allahın ümumiyyətlə insanda, xüsusi halda isə kamil insanda təcəssüm etdiyinə inanırlar. "Təsəvvüf təlimi eşqlə elmin vəhdətində özünü bürüzə verir".⁵³ Düzdür, ağıl ilə

⁵² Gölpınarlı A. 100 soruda tasəvvüf. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1985, s.63-64

⁵³ Həsənoğlu Ə. Nəsimi Ənəlhəqinin kökləri. Bakı: Nurlan, 2004, s.18

kainatı, təbiəti və insanı dərk etmək mümkündür. Ağılın əsasında da səs, söz və hərflər durur. İnsan öz idrakı ilə "mənəm Allah" məqamına yüksələ bilər.

Sufi-panteist şeirlərində Nəsimi ali bir eşqi tərənnüm edərək insan-Allah anlayışını irəli sürür, zərrədə günəş axtararaq varlığın bir vücudun vəhdətindən yarandığını söyləyir. Şairin lirik qəhrəmanı da mütəfəkkir və arif bir aşıqdır. Yüksək bir eşq onu kamala çatdırır, həyat yoluna işıq saçaraq öz yaradıcısı ilə qovuşdurur. Bu aşiq özünü bütün qüsurlardan, keçici meyllərdən təmizlədiyinə görə ruhən və mənən əlçatmaz zirvələrə yüksəlir və nəhayət, həyat faciəsi və kədərindən qurtulur. Nəsimiyə görə, belə insanın məşhur sufi alimi Həllac Mənsur (X əsr-) kimi "ənəlhəq" (mənəm Allah, mənəm həqiqət) deməyə tam haqqı vardır. Həyatda ən böyük həqiqət də, yaradıcı da, əsrarəngiz sirlər mənəbəyi də elə insandır. Buna görə də şair bu qadir insanı öz olum və ölüm yolunu eşq günəşilə işıqlandıрмаğa səsləyir,

məhəbbət vasitəsilə həqiqəti tapacağına inandırırdı.

Nəsimi şeirində aşıq haqqı tapmış bir insandır. Dərin düşüncələrdən sonra o, haqqı, idealı kənarında deyil, özündə axtarıb tapır, haqqın göylərdə yox, özündə olduğunu dərk edir və bunun üçün də öz varlığında yarıdanla yaradıcının birləşdiyi qənaətinə gəlir:

*Utandır arifin əqli, sənə insan demək neyçün
Ki, insandır deməz kimsə sənə ya xaliqəl-insan.*

İnsanın psixoloji və fizioloji həyatında eşq sevginin son həddə çatmasıdır. Təsəvvüfə görə eşq özü də iki yerə ayrılır: məcazi, yəni keçici eşq, həqiqi, yəni gerçək eşq. Keçici eşq hansısa bir insana qarşı duyulan sonsuz bir istəkdir, sevgidir. Eşqin maddi və mənəvi bağları qırdığına, insanı ancaq sevgiliyə həsr etdiyinə görə sufilər bu cür keçici eşqi də qəbul etmiş və "məcaz həqiqətin körpüsüdür", - qənaətinə gəlmişlər. Gerçək eşq isə tanrıya bəslənən sonsuz sevgidir. Belə eşq gözələ deyil, gözəlliyə, tək bir insana deyil, hamiya, fərdə deyil, insanlığa duyulan sevgidir. Belə eşq insanın ətrafdan aldığı bü-

tün pisləkləri yox edə bildiyi kimi, ətrafın özünün pis cəhətlərini də xoş bir şey kimi qarşılaşmağa, ən gözəl və yerində icra olunan tədbirlərlə belə pisləkləri yaxşılaşdırmağa doğru döndərməyə bir güc verir. Bu islamın təməl göstərişlərindən biridir. Özündə başqalarına nisbətən heç bir üstünlük görməmək, hər kəsə kömək etmək, hər kəsi sevmək və sevindirmək, həqiqəti söyləmək, pisliliyi əli və ya dili ilə aradan qaldırmaq, buna imkan tapmadıqda, heç olmazsa, pisliliyi könüllü ilə razi olmamaq — bütün bunlar Qur'ani-Kərimin və Peyğəmbər buyuruqlarının əsasını təşkil edir.

Mövlanə Ruminin "Fihi-mafih" əsərinin 1969-cu ildəki üçüncü nəşrinin ön sözündə bu barədə deyilir: Mövlananın Aləm haqqındakı görüşlərinə gəlincə, burada hər bir şey özünün ziddi ilə bəlli olur. Ziddi olmayan hər bir şeyi tanımaq mümkün deyildir. Ulu Tanrı ziddi olmadığı üçün: "Mən gizli bir xəzinə idim, bilinmək istədim", - buyurduğu kimi, bu nurun bəlli olması üçün qaranlıq bir aləm də yaratmışdır.

Şah Nemətullah Vəlinin dünya və axirət haqqında fikirləri də sufiliyin tədqiqi üçün maraqlı kəsb edir. Bu dünyada mövcud olan

bütün şeylər o biri dünyanın (axirətin) bir örnəyidir, yəni bu dünyada görünən hər şey axirətdə də belədir. Məsələn, zəhmət çəkmədən bir dünya işi insana müyəssər olmadığı kimi, axirət işi də müyəssər ola bilməz. Buna görə də: "Dünya axirətin tarlasıdır", - deyilir. İnsan burada nə əkərsə, axirətdə də onun səmərəsini görər.

Bu dünyada axtarılıb tapılan hüsr bir şimşək kimidir, tez çıxıb, tez sönər. Dünyanın zövqləri müşk qoxusuna bənzəyir, qoxu isə keçici bir şey olduğundan həmişə bir yerdə qalmır. Qoxu ilə kifayətlənməyib, onun yayıldığı müşkün özünü axtaran insan doğru iş tutmuş olur. Dünya qəlp bir qızıl pul kimidir, yəni dəyərsizdir və bir köpük parçası olan bu dünya əslində qəlpdir, fanidir. O aləm dənizə, bu dünya isə köpüyə bənzəyir. Bu dünya o mütləq vüsala çatmaq üçün bir yük, əzab və zəhmətdir.

Bütün maddi və mənəvi sevgi və bağların hamısı əslində Allahu sevmək, onu tanımaqdır. Həqiqi aşiqə eşqdən başqa hər bir şey haramdır. İnsan birinə aşiq olduğu zaman zillətlərə qatlaşmalı olur. Sevgilisinə qovuşmaq üçün hər şeyini fəda edir. Mürid üçün də şeyxin (mürşidin) və

Allahın eşqi bu cürdür. Aşiqlə məşuq arasında tam bir təmənnəsizliğin olması gözəl şeydir.

İnsan hər zaman görə bilmədiyi, eşidə bilmədiyi, düşünə bilmədiyi bir şeyə aşiq olur. Məcənnun Leylinin xəyalına aşiqdir. Məcəzi bir sevginin xəyalı insana belə bir təsir göstərsə, həqiqi sevginin aşiqə qüvvət və qüdrət verməsinə hey-rət etmək lazım deyil. Tanrı eşqi və məhəbbəti hər şeyin cövhərində vardır. İnsan özünü yara-danı necə sevməyə bilər? Bu sevgi onun içindədir, fəqət bir qisim əngəllər onun bunu duymasına mane olur. Hər şeyin sonu Allaha varır, yəni artıq insan hər şeyi Tanrı üçün sevir və bu eşq beləcə Tanrıda bitirsə, bunun sonunda insan Tanrının özünü də tapmış olur.

Mütləq varlığın özünü bilməsinə əqli-küll adı verilmişdir. Hansısa bir insanda ağılın kölgəsi olmazsa, onun orqanları işləyə bilməz. Bütün insan əzaları ağıl sayəsində müntəzəm, yaxşı və yerində iş görür. Bu işlər hamısı ağıldan asılı olur. Deməli bu böyük adam əqli-küll yerindədir. İnsan nə iş görürsə, ağılın sayəsində görür. Əgər yanlış bir hərəkətə yol verirsə, bu əqli-küllün kölgəsinin insanın başından getməsi ilə olur.

Dünyada Peyğəmbərin bilmədiyi iş yoxdur. Hər kəs ondan öyrənir. Görəsən, onda əqli-cüzün əqli-küllidə nəyə əlməyə bilərdi? Özlərindən yeni bir şey icad edənlər əqli-küllüdür. Əqli-küll özü müəllimdir, onun öyrənməsinə ehtiyac yoxdur.

Peyğəmbər əqli-küllüdür; əqli-küll hər şeyi ortaya qoyan, tapan və meydana gətirəndir. Yerlə göy arasında olan bütün şeylər, bütün varlıqlar əqli-küllün kölgəsidir. Göründüyü kimi, burada təsəvvüfün başlıca məsələlərindən biri olan əqli-küll anlayışı belə izah olunur: İnsan varlıqlar içində Tanrının bütün sifətlərinə məzhər olan yeganə varlıqdır. O, Tanrının üstürləbədirdir. Ulu Tanrı insanı bilikli və bilən yaratdığından insan da öz varlığının üstürləbində zaman-zaman Tanrının təcəllisini və gözəlliyini görür. Hər şey insandır. O, Tanrının camalının aynasıdır. İnsan böyük bir şeydir və içində hər şey yazılıdır, fəqət qaranlıqlar və pərdələr onun içərisində yazılanları oxuya bilməsinə mane olur.

Deyirlər ki, insan danışan bir heyvandır. Bu halda məlum olur ki, o, iki şeydən yaranmışdır. Bu onun heyvanlıq tərəfinin qidası, şəhətətverici şeylər və arzularıdır. İnsanlıq tərəfinin qidası

isə bilik, hikmət və Tanrının camalıdır. İnsanın heyvanlıq tərəfi Həqdan, insanlıq tərəfi isə Dünyadan qaçmaqdadır. Hər insan böyük bir ələmdir. İnsan düşüncədən ibarətdir, yerdə qalan isə ət və sinirdir. İnsanda o qədər böyük bir eşq, arzu və üzüntü vardır ki, yüz minlərcə ələmə bətsə belə, yenə hüsr tapmaz.

Mustafa Kara yazır ki, batiniliklə iç-içə olan təriqətlərdən biri kimi qəbul edilən hürufilik hərfələrin bir sıra sirr və həqiqətləri ehtiva etməsinə əsaslanır. Hərfələri ayrı bir varlıq kimi ələ almaq, gələcəkdə baş verəcək hadisələri onların vasitəsi ilə çözmək, həqiqəti tapmaq əski mədəniyyətlərin çoxunda mövcud olmuş bir anlayışdır. İbn Ərəbidən sonra bu anlayış sufi-lər arasında daha çox yayılmışdır. Onun "Fütuhət" əsərinin böyük bir bölümü "Məratibül-hüruf"ə həsr edilmişdir. Həmin bölümün ilk sətirlərinin tərcüməsi kimidir:

"Bil ki, (Allah bizi və sizi müvəffəq etsin) hərfələr ümmətlərdən bir ümmətdir, əmirlərə müxatəb və mükəlləfdir. Onların da öz cinslərindən peyğəmbəri vardır, isimləri vardır, fəqət bunları kəşf əhli olan kimsələrdən başqası bilməz. Hərfələr ələmi dil olaraq ən açıq olandır.

Göza görünən dünyanın qisimləri kimi, onların da qisimləri vardır. Belə ki:

Aləmi-cəbərut (Aləmi-ə'zəmə): Ha, Hamza,
Aləmi-mələkut (Aləmi-ə'la): Ha, Hl, Ayn, Çayn,
Aləmi-cəbərut (Aləmi-vasat): Te, Se, Cim, Dal, Zal,
Ra, Ze, Zı, Kaf, Lam, Nün, Sad, Dad, Sin,
Aləmi-mülk və şahadət (Aləmi-asfal): Ba, Mim, Vav,
Aləmi-şahadətə aləmi vasat arası (Aləmi-
mümtazic): Fe,

Aləmi-cəbəruti-vasatla aləmi-mələkut arası
(Aləmi-imtizac): Kaf, Qaf".

Sufi üçün dünya Allahın zatının ulu təcəllisidir, bu insan üzündə də bilinməkdədir; belə ki, insan üzü ən mükəmməl Qurandır, Allahın sirlərinin təzahür etdiyi yerdir. "Əlif" ekvator xəttinə bənzədilir, insan üzünü iki hissəyə bölən burunda təzahür etdiyi qəbul olunur; "be" şüəliyin on dörd məsum şahidinə işarə edir və insan burnunun sol tərəfində görünür. Sevgilinin üzü gözəl bir Quran əlyazmasına bənzədilir. Gözəl bir üz Quranın təzhibli bir əlyazmasıdır. Ümumiyyətlə insan lövhi-məhfuzun tam surətidir, bütün bilik və gözəllik onda biçilib. Yay kimi qaşlar gözəl tuğralara bənzədilir. Dar,

küçük ağız əlifbanının ən dar hərfi "mim"lə yeniləşdirilir, gözlər biçiminə görə "sad" və ya "ayn" hərfinə oxşadılır. Hərüklər "dal" və ya "cim" kimi uzun hərlərdir.

Hər şair sevgilisinin üzündə gördüyü hərləri öz şeirində vəsf edərdi.⁵⁴

Təsəvvüf poeziyasında "mən" anlayışı həyatdır, gözəllikdir, bəşəriyyətin taleyidir. Bu ifadə əbədi və əzəli olan Yaradana (Allaha) şamil edilir və yalnız O, kainatda müxtəlif şəkillərdə təzahür edir. Bütün mübhəmləri, əsrarəngiz sirləri dərk edən insan kamil insandır ki, buna da ancaq özünü dərk edərək nail olmaq mümkündür. Nəsimi əsərlərində insanın ən başlıca xüsusiyyəti özünü dərk etməsidir. O, bir sıra şeirlərində insanı özünü dərk etməyə çağırır. Şair həyat və kainat haqqında fikirləşirkən, özündən əvvəl yaşamış pəntest şairlər kimi, ruhun camadat, nəbatət və heyvanatdan keçərək insana vasil olmasını qəbul edir. Mövlanə Rumi və Xacə Nəsirəddin Tusi⁵⁵ kimi Şərq alimlərinin tarixdə ilk dəfə irəli sürdükləri

⁵⁴ Schimmel Annemarie. Tasavvufun boyutları. İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000, s. 471-472

⁵⁵ Ələkbərov F. Nəsirəddin Tusinin təkamül görümləri. Bakı: Örnək, 2000

tökamül görüşləri Nəsiminin də diqqətini cəlb etmiş və o öz yaradıcılığında bundan faydalanmışdır. Mövlana Rumi "Fihî mafih" əsərində göstərirdi ki, "kəramət səni aşağı bir durumdan yüksək bir duruma gətirmişdir. Sən oradan buraya səfər edir, biliksizlikdən ağıla, ölümlükdən diriliyə qovuşursan. Məsələn, öncə torpaqdan camadat səni bitki aləminə gətirdi, bitki aləmindən əlaqə və mudqa aləminə yolçuluq etdin. Buradan heyvanlıq aləminə, heyvanlıqdan insanlığa səfər etdin".⁵⁶

Tədqiqatçılar Nəsiminin divanında "ənəl-həqq" ifadəsinin yüzdən artıq yerdə işləndiyini hesablamışlar.⁵⁷ Şairin öz ömrünü faciəli şəkildə başa vurmağı haqqında danışan alimlərin böyük əksəriyyəti onun edam edilməsinin əsas səbəbini birinci növbədə bu ifadə ilə bağlayırlar. Buna görə də, ayrı-ayrı müəlliflər "ənəl-həqq" ifadəsi üzərində dayanmağa və bunun əslində nə demək olduğunu izah etməyə çalışırlar.

N.Göyüşovun nəşr etdiyi "Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri" lüğətində bu ifadə

⁵⁶ Mevlana. Fihî mafih. (Tərcümə: Məliha Ülker Anbarcıoğlu). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969, XIXIII

⁵⁷ Ayan H. Önsöz. Seyyid Nəsimi'nin həyatı. Nəsimi divanı, Ankara: Akçağ Yayınları, 1990, s.30

də belə izah edilmişdir: "Ariflər Haqqı yeganə həqiqət və həqiqi varlıq bilir, Haqdan qeyri nə varsa, onu kölgə sayırlar. İnsan da böyük dünyanın bir nüsxəsidir və onun cismani varlığıdır. Əbədi qalan Haqqın özüdür. Bu mənada "ənəl-həqq" - yəni mən özüm (mənim cismani varlığım) yoxam, məndə nə varsa, haqqın təcəllisinin nişanəsidir, deməli, mən yoxam, yalnız Haqq vardır, mənim varlığım da Ondandır. Həllacın bu formulu çox vaxt yozulmuş, guya onun Allahlıq iddiasında olduğu söylənmişdir. İbn Ərəbiyə görə, "ənəl-həqq" həmin əhədiyyət (Tanrının birliyi) nurunun insanı təcəllisidir. Haqqın nuru ilə işıqlanan arif Haqqı öz qəlbində tapır".⁵⁸

Bu bərdə danışan Kemal Edib Kurkçuoğlu "ənəl-həqq" ifadəsinin ənənəvi başa düşülən mənasından əlavə ikinci bir mənasının da olduğunu diqqəti cəlb edərək yazır: "Batilin ziddidir. Bu təqdirdə "həqq" "gerçəyə uysun" demək olur: "ənəl-həqq" də Allaham" mənasına gəlməz, batil deyiləm" sözünün sinonimik ifadəsi şəklinə girir".⁵⁹

⁵⁸ Göyüşov Nəsim. Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri. Bakı: Tural-Ə, 2001, s.78

⁵⁹ Kurkçuoğlu K.E. Seyyid Nəsimi divanı'ndan seçmələr, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973, s.11

Nəsimi fəlsəfəsinin öyrənilməsinə filoloqların onun müxtəlif ayrı-ayrı misralarını izah etmələri böyük töhfə verir. Buna əmin olmaq üçün aşağıdakı izahatlara diqqət yetirmək olar.

M.A.Məhəmmədinin izahatları:

Qul, Təbarək Ya Müsəvvir Leysə Fiha Min Fütür — ki, uğurlu ol, ey rəssam, onda heç bir nöqsan yoxdur".

*Eynü şinü qafə bax, anun cəmalın anda gör,
Qul, təbarək ya müsəvvir leysə flha min fütür.*

Yəni ərəbcə "e", və "q" hərflərindən əmələ gələn bax, onun (Allahın) camalını eşqdə gör və de: "Ey rəssam, əhsən sənə, uğurlu olasan. Sənətinə heç bir nöqsan yoxdur".

*Əslü-fərəm, rəfū nəsbəm, cərrü cəzməm cavidan,
Səqfi-mərfuəm, bu bəhrin nōqteyi-məşcuriyəm*

Bu beytdə Nəsimi bir neçə məsələyə işarə etmişdir:

a) əsl fər — "Kök və budaq".

b) Raf, nəsb, cərr, cəzm — dördü də ərəb sözlərinin, xüsusilə Qurandakı sözlərin üzərinə düzülən işarələrə deyilir. Məsələn: Raf — "u",

nəsb — "ə", cərr — "i", cəzm isə "sükun" adlanır ki, "o" şəklində olur və hərfin üzərinə qoyulur.

c) "Cavidan" Fəzlullah Nəiminin yazdığı "Cavidannamə" əsərinə işarədir ki, hürufilər onu özlərinin Quranı hesab edirdilər.

ç) Səqfi-mərfu — "yüksəlmiş tavan" (evlərdə); burada göy nəzərdə tutulur.

Quranda da bu ifadə göy, asiman mənasındadır; 52-ci surənin başlanğıcında.

d) Bəhrin nōqteyi-məşcuri — (bu okeanın) müşacirəli, təlatümlü, coşqun nöqtəsi deməkdir. Nəsimi bir panteist kimi çıxış edərək bunların hamısını özünə xas edir.

Qum, Fədir, Ya Munisi Kəs-əlmüdam — "Ey dost, dur bədəni gəzdir".

*"Kaf ila nun məbdəimdir, mənşəimdir kainat,
Üş bu kövmin kiəntü-kənzi, kənzinin məşcuriyəm".*

Məlum olduğu kimi, "k", "n" hərflərindən ərəbcə "kun" (ol) əmr feli əmələ gəlir. Dini əfsanələrə görə, Allah bir dəfə "kun" (ol) deməklə mövcudatı yaratmışdır.

Nəsimi də həmin əfsanəyə əsasən yuxarıdakı beytdə deyir: "Başlanğıcım "kun" əmridir, əmələ

gəldiyim yer isə kainatdır. Mən kainatın gizli xəzinəsiyəm və bu xəzinə ilə iftixar edənəm".

Qul Hüvər-Rəhman — "De ki, O, Allahdır".

Bu ifadəni Nəsimi Quranın 67-ci surə 28-ci ayəsindən iqtibas etmişdir. Orada deyilir:

"De ki, O, məhrəbən Allahdır, biz ona inanır və arxalanırıq. Siz biləcəksiniz ki, yolunu kim azmışdır".

İnsan üzünə ərəbcə vəch deyilir. Bu sözün tərkibində olan üç ərəb hərfinin əbcəd hesabı ilə miqdarı (V=6) + (C=3) + (H=5) = 14-dür.

Qul Hüvər-Rəhman ifadəsinin də tərkibində ərəbcə 11 hərf və 3 nöqtə vardır ki, 11 + 3 cəmi edir 14.

"Vəch" sözündəki hərflərin miqdarı qul hüvər-rəhman ifadəsi tərkibində olan hərf və nöqtələr ilə bərabər olduğu üçün Nəsimi həmin ifadəni insanın üzünə şamil edərək yazır:

Üzündür qul hüvər-rəhman, saçındır əlləməl-Quran,

Əcəb, şol canların canı nə kanın göhərindəndir.

Əlləməl-Quran ifadəsində də (ə. l. l. m. ə. l. q. u. r. a. n.) on bir hərf və 3 nöqtə vardır ki (11 + 3), onun cəmi 14 olur. "Zülf" sözü isə səyyarat

hesabı ilə, yəni hərflərin əbcədi-kəbir hesabı ilə olan dəyərindən 7-ni təkrar kəsər etdikdən sonra yerdə qalanı hesaba almaq üsulu ilə (=7) + (=2) + (=3) = 12. Məlum olduğu kimi, ərəb hərfəri ilə yazılan "zülf" sözündə iki nöqtə vardır ki, bu da 14 olur. Ona görə də yuxarıdakı beytdə Nəsimi insan saçını əlləməl-Quran ifadəsi hesab etmişdir.

Vəhdəhü Laşərikə Ləh — "O təkdir, şəriki yoxdur".

*Vəhdəhülaşərikələh ol sənəmin camalidir,
Leysə kəmislihi — anın mim ilə nunü dalidir.*

Bu ərəb ifadəsini möminlər hər gün beş vaxt namazın beşində də təkrar oxuyaraq, gözə görünməyən məbudlarının tək və şəriksizliyinə şahid olduqlarını bildirirlər. Din xadimləri bu ifadənin ancaq Allaha xas olmasını təbliğ edirlər. Bundan əlavə, yuxarıdakı beytdə leysə kəmislihi "ona bənzər şey yoxdur" ifadəsini də din xadimləri ancaq Allaha xasdır deyə bunun əksinə düşünənləri kafir sayırlar.

Nəsimi isə yuxarıdakı beytdə Qurandan götürülmüş bu ifadələrin hər ikisinin insan gözəl-

liyinə aid olduğunu tərənnüm edərək deyir: "Quranda tək və şəriksizliyi xəbər verilən şey gözəlin camalı və misilsiz hesab edilən şey isə onun saç, qaşları və çənəsidir".

Vassaffati Səffən Vazzacirati Zəcrən — "Sıra ilə, cərgə ilə düzülənlər və əzab verənlərə and içirəm". Bu ifadə Quranın 37-ci surəsinin başlanğıcında yazılmışdır. Orada Quranın şərhçiləri "cərgəyə düzülənlər" dedikdə mələkləri və ya namaza düzülənləri nəzərdə tuturlar, "əzab verənlər" dedikdə isə bəziləri cəhənnəm mələklərini (günahkarlara əzab verdiklərinə görə), bəziləri isə namaz qılanları (özlərinə əzab verdiklərinə görə) nəzərdə tuturlar.

Lakin Nəsimiyə görə, Quranda müqəddəs sayılan və onlara and içilən "cərgəyə düzülənlər" şairin əsərinin qəhrəmanı olan insanın kirpikləri və əzab vericilər dedikdə hicran qəminə işarədir. Ona görə də Nəsimi deyir:

*"Vassaffati saffan, kirpiklərin səfidir,
Vazzacirati zacrən, can hicrinin qəmidir".*

Bənəyna Fəqəkum Səban Şidadən və Cəəlnaha Siracan — Sizin üzərinizdə yeddi möhkəm

şey yaradaraq onları parlaq çıraq elədik. Bu ifadə Quranın 78-ci surə 10-11 -ci ayələrindən götürülmüşdür. Orada yerin, göyün, dağların, gecə-gündüz və sairənin yaranmasından danışılır və yuxarıda göstərilən "yeddi möhkəm şey" də ruhanilərin fikrincə yeddi planetə (Günəş, Ay, Mars, Venera, Saturn, Merkuri, Yupiter) işarədir ki, onlar dünyanı parlaq çıraq kimi işıqlandırurlar.

Lakin Nəsiminin fikrincə, yuxarıdakı ayədə göstərilən (yeddi möhkəm şey) insan üzündəki yeddi xəttə: qaşlar, kirpiklər və saçə işarədir. Hürufilər insanın ana bətnindən gətirdiyi bu yeddi cərgə xəttə böyük əhəmiyyət verir və onu müqəddəs hesab edirlər.

Qəzəllərdə rast gələn anəstunərə — "odu gördüm" ifadəsi Quranın 27-ci surəsi 6-cı ayədə ətraflı verilmiş və başqa surələrdə də bəzən bu əfsanəyə işarə edilir. Nəsimi bu ifadəni öz şeirlərində işlədərək, dini-əfsanəvi bir rəvayəti xatırladır.

Məlum olduğu kimi, yəhudilərin peyğəmbəri Musa gəncliyində Misir hökmdarı Fironun sarayında yaşamış, özü də bəni-İsrail tayfasından olmuşdur. Misirdə əsasən qibtilər sakin idi. Mü-

sa bir nəfər qibtini öldürdüyü üçün cəzalanmaq qorxusundan Şam ölkəsinə qaçmağa məcbur olur. Orada Şüeyb adlı varlı bir qoca kişiyə (Qurani-Kərimdə adı peyğəmbər kimi keçir) on il çoban olur. Çoxlu sərvət toplayır və Şüeybin qızına evlənir. Sonralar qayınatasının yaşadığı Madyan şəhərindən başqa yerə yola düşürlər. Gecənin bir vaxtı Musanın arvadını doğum sancısı tutur. Odları olmadığı üçün qaranlıqda qalırlar. Bu zaman Musa uzaqdan bir işıq gəldiyini görüb:

Mən od gördüm, indicə sizə ya od, ya da bir xəbər gətirərəm, deyir (bax: Quran, surə 27, ayə 6).

Musa odun yanına çatdıqda görür ki, bir ağacdan nur parlayır. O, qorxusundan qayıdıb qaçmaq istədikdə (guya) ağacdan səs gəlir ki, "Ya Musa, qorxma. Mən Allaham".

Nəsimi yuxarıda göstərilən ərəb ifadəsini öz şeirlərinin bir neçəsində vermişdir.

Abaun və Ümmühətün — "Atalar, Analar". Şərqdə ədəbi və fəlsəfi əsərlərdə aba (atalar) dedikdə yeddi səyyarə: Günəş, Ay, Merkuri, Mars, Venera, Saturn və Yupiter nəzərdə tutulur. Bu səyyarələrə ərəbcə gah "aba-saba" (yeddi ata), gah da "abai-ülvi" (yüksəkdə, göylərdə

olan ata) dedilər kimi, "ümmühat" (analar) ifadəsindən də dörd ünsürü — od, su, külək, torpağı nəzərə alırdılar. Bunlara "ümmühətü-ərbəa" (dörd ana), bəzən də "ümmühəti-süfli" (alçaqda, Yer kürəsində olan analar) adı vermişlər.

Nəsimi də yuxarıda göstərilən ərəb ifadələrindən həmin planetləri və dörd ünsürü nəzərə alaraq insanı onların nəticəsi və məhsulu hesab edərək deyir:

"Ey insan, şübhə yoxdur ki, yeddi planetin və dörd ünsürün nəticəsi sən sən. Kainatın əmələ gəlməsindən sənə əmələ gəlməyin nəzərdə tutulurdu".⁶⁰ Şair insanın xilqətini, dünyanın yaranmasını məhz ləblərdən tələffüz olunan hərfərlə, sözlərlə bağlayır. İnsanın əzəliyyəti də (fitrət günü) və əbədiyyəti də (ta əbəd) məhz 32 (28) hərfə bağlı olduğunu təsbit edir: Çün yazıldı vəch-in üzrə "bavü lam",

*Adami-xaki durar kövneynə cam.
Sivü dü nitqi-ilahidir kəlam,
Kim ki, bildi nitq, haqq oldu tamam.*

⁶⁰ İmadəddin Nəsimi Seçilmiş əsərləri, Bakı: Azərneşr, 1973

və yaxud

Vəchinə yazdı otuz iki hüruf,

Hilmat ilə münşiyyə-ərkanımız.

Bənzədirlər dodağın xəttini reyhana, vəli

Şəl zümrürid güharin qiymətini əfa nə bilir.

Nəsimi bu beytdə belə bir fikir ifadə edir ki, sənin dodağının xəttini reyhana bənzədirlər. Lakin bu sirri, gizli mənanı, belə bir zümrüd gövhərin qədrini hər zəhərli ilan bilə bilməz. Arı ilan zümrüdə baxanda gözləri kor olan kimi, naşi adamlar da dodağının xəttini kor olduqlarından dərk edə bilmirlər (oxuya bilmirlər). Belələri sufiliyin mahiyyətini dərk etməkdən çox uzaqdırlar.

"Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm" misrasında Nəsimi özünü "zərrə" adlandırır. Lüğəvi mənası hissəcikdir. Zərrə Quranda çox işlənmiş sözlərdəndir. Orada deyilir ki, zərrədən kiçik və böyük nə varsa hamısı səbt olunubdur (kitab sözündə Quran "lövh-məhfuz" nəzərdə tutulur).

"Zərrə mənəm" ifadəsini şair şərh edərək göstərir ki, əzəliyyətdə olan yanlar (kiçik və böyük məsələləri əhatə edən nə varsa) və sonra-

dan Quranda əksini tapmış, digər yarlarda ən mühüm məsələlər mənim (Allahın – S.N.) si-mamda özünün təcəssümünü tapmışdır.

Çar (çahar) mənəm, yəni təbiət hadisələrinin əsasını edən və tərkib hissələrinə ayrılmayan torpaq, su, od və hava (dörd ünsür). Mən dörd "müqəddəs" kitabın — Tövrat, İncil, Zəbur və Quranın da təzahürüyəm. Çünki məndə 28 (32) hərfin təcəssümü var.

Lövh-məhfuzəm münaqqəs gəlmişəm,

Çarü pəncü haft ilə şeş gəlmişəm.

Nəsimi insanın üzündə 4 asiman, göylərə edilən, göylərdən yerə endirildiyi zənn edilən 4 kitabın (Tövrat, İncil, Zəbur, Quran) təcəssümünü "Fatihə" surəsi ilə də vəhdətdə götürürdü:

Ayəti-səbül-məsanidir üzün,

Dörd kitabı-asimanidir üzün.

Şair "pəncə mənəm" deyəndə bu "beş" sözündə bir neçə mənanı birlikdə götürür:

a) 5 dəfə qılınan, müsəlmanlar üçün vacib olan, dinin rükni, möminin meracı adlandırılan

namaz (səlat). Bu namazın 5 dəfəsi vacib sayılır: sübh; günorta zamanı, günortadan sonra (əsr); gün batdığı vaxt (məğrib namazı); axşamı keçmiş (şam namazı).

b) "5" rəqəmində həmcinin İslam dininin 5 şərti bütün mömünlər üçün vacibdir.

Alman alimi Annamari Şimmel ayrı-ayrı mütəsəvviflərin hərflər və rəqəmlər üzərində qurama işlər gördüyünü də qeyd edir. Göstərir ki, məsələn, X əsrin ortalarında Əbülhəsən Deyləmi əlif hərfinin adını göstərən "əlif", "lam" və "fe" hərflərinin əbcəd hesabı ilə 111 demək olduğunu yazırdı. Əbcəd hesabınca əlif hərfi özü 1-ə bərabərdir. Deməli əlif bir hərf kimi "bir", bu hərfin adını əmələ gətirən üç hərfin cəmi olan 111 isə (1+1+1) "üç"dür. Bu baxımdan sufilik xristianlıqdakı təslis fikirlərinə daha yaxındır. Ümumiyyətlə sözcük oyunlarına istər təsəvvüf çevrələrində, istərsə də təsəvvüfi olmayan çevrələrdə, İran, türk və urdu ədəbiyyatlarında tez-tez rast gəlmək olur.

Sufilərin çox xoşuna gələn bir söz oyunu da əlif və mim hərflərinin bir-biri ilə bağlanmasıdır. Şah Əbdüllətif adlı bir şairin

*Bir mim qoy ruhuna,
Önünə də bir əlif*

— beytində mim Məhəmmədin adına, əlif isə, təbii ki, Allaha işarədir. Bir hədisdə belə deyilir: "Əhməd bila mim "Mimsiz Əhmədəm mən", yəni Əhadəm (birəm)". Bu o deməkdir ki, mim hərfi tək olan Allahla, Əhməd, yəni Məhəmməd Peyğəmbər arasında yeganə bir əngəldir. Bu məsələ Əttarın zamanından mütəsəvviflərin xoşuna gəlmişdir. "Əhməd bila mim" ifadəsi bəxtəşi təsəvvüf xalq şeirində, digər mütəsəvvif saz ozanları arasında da çox işlənmişdir.

İbn Ərəbi məktəbinin nümayəndələri "lalə" və "hilal" sözlərinin sirrini "Allah"la eyniləşdirirdilər: hər iki sözdə "Allah" adında olduğu kimi, bir əlif, iki lam və bir he vardır.⁶¹

Düzdür, İmadəddin Nəsimi öz ideyalarını peşəkar filosoflar kimi bitkin bir sistemdə, müəyyən ardıcılıqla verməmişdir. Buna baxmayaraq, mütəfəkkir şair irəli sürdüyü müddəaların mündəricəsinə, panenteist yönümünə görə sözün əsl mənasında filosofdur. Eynəlqü-

⁶¹ Schimmel Annemarie. Tasəvvufun boyutları. İstanbul: Kırkambar Kitaphə, 2000, s. 469-484

zat Miyanəcinin, İbn Ərəbinin geniş əhatəli sufi-fəlsəfi əsərlərindən sonra bu məzmununda traktatlar yazmağa, bəlkə, o qədər də ehtiyac duyulmurdu. Mövcud panenteist fikirlərin bədii şəkildə qələmə alınub tərənnüm edilməsi təbliğat üçün daha təsirli, beyinlərə hakim kəsilməsi üçün daha kəsərli idi... Vəzifə həmin parlaq fikirləri yaradıcı və kütləvi şəkildə xalqa çatdırmaq, zehinləri işıqlandırmaq idi.

İmadəddin Nəsiminin dünyagörüşü Qədim Şərq, Antik Yunan, habelə orta əsrlərin müxtəlif ideya cərəyanları zəminində yaranıb formalaşmışdır. Onun əsərlərində Pifaqor, Platon, Aristotel, Bistami, Həllaç, İbn Sina, Eynəlküzat Miyanəci, Şihabəddin Sührəvərdi və başqalarının təsiri duyulur.

Mütəfəkkirin ara-sıra işlətdiyi bəzi səciyyəvi fəlsəfi terminlər və mülahizələr onun Şərq peripatetizmi ilə yaxından tanış olduğuna dəlalət edir. Lakin panenteist filosof peripatetiklərlə başlıca məsələdə həmrəy olmadığından onlara laqeyd münasibət bəsləmiş, bəzən də tənqidi yanaşmışdır. Şair rübailərindən birində Aristotelin və İbn Sinanın Allahı intuitiv yolla dərk edə bilmədiklərini xatırladır, bu keyfiyyətə görə

vəhy və ilham sahiblərini (intuitivistləri) onlardan üstün tuturdu.

Şərq peripatetikləri bütün varlıqları səbəb və nəticə asılılığında görür, onları qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə əlaqədar tədqiq edirdilər. Nəsimi isə səbəb və nəticəni deyil, səbəblərin başlangıcı saydığı cəvhəri bilməyə diqqəti yönəldirdi.

Fəlsəfə aqli yolla gerçəyə çatmağa çalışır, təsəvvüf isə aqlın gerçəyə çata bilməyəcəyinə, gerçəyə ancaq eşq və məhəbbət yolu ilə çatmağın mümkün olacağına inanır. Fəlsəfə biliyə əsaslanır, təsəvvüf isə biliyi ancaq bir vasitə olaraq qəbul edir. Sufilərə görə fəlsəfənin dinlə əlaqəsi yoxdur; əsl dini, dinin iç üzünü özlərinin bildiklərinə inanırlar. Əxlaqı təmizləmək, varlığından keçmək, bir mürsidə uymaq, zikr, xəlvət və s. təsəvvüf əsas olaraq qəbul edir. Buna görə də sufilər fəlsəfəni və filosofları qınayıb, təsəvvüfün batin elm olduğunu söyləyirlər.⁶²

Mövlana filosoflara yalnız aqla qiymət verdikləri üçün etiraz edir. Göstərir ki, insan hər zaman görmədiyi, eşitmədiyi bir şeyə aşıqdır,

⁶² Gölpinarlı A. 100 soruda tasavvuf. İstanbul: Gərçək Yayınevi, 1985, s.78

gəcə-gündüz onu axtarar, istəyər. Görüb anladığı şeydən isə sıxılır və qaçır.⁶³

Sufilərin hallar və məqamlarla bağlı psixoloji görüşləri içərisində onların qnoseologiyası da öz ifadəsini tapmışdır. Nəsimi idrakda yəqinliyin elmi (elm əl- yəqin), yəqinliyin eyni (eyn əl- yəqin) və yəqinliyin həqiqəti (haqq əl- yəqin) mərhələlərini nəzərdən keçirmişdir. Burada birincisi bilik, ikincisi görmə və üçüncüsü Haqqa çatmaqdır. Haqq əl- yəqin vasitəsilə haqqa qovuşmaq əslində, insanın Haqqı özündə tapmasıdır. Varlıq təliminin əsasında kreasionizm nəzəriyyəsi durur. Bu sufilik ədəbiyyatında Qurani-Kərimdən götürülmüş "Kun! Fəkan" ("Ol! Oldu") ilə göstərilmişdir. Sonralar bu əhkamın əsaslandırılması üçün bir hədisdən istifadə edilmişdir: "Mən gizli bir xəzinə idim, istədim ki, tanınam. Ruhları və insanları yaratdım ki, tanınam". Nəsimi "Ol! Oldu" ifadəsinə "kaf" (k) ilə "nun" (n), həmin hədisə isə "Küntü kənzən" ("Bir xəzinə idim") deyə dəfələrlə işarə etmiş, lakin həmin ifadələri panenteist məzmununda işlətməmişdir.

⁶³ Mevlana. Fihi mahif. (Tərcümə: Meliha Ülker Anbarcıoğlu). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969, XXIII

Nəsiminin əsərlərində "Haqq" ("Allah") ilə "cümlə aləm" arasındakı eyniyyət üçün "İnsan" ("Mən") anlayışı vasitə olur. Belə ki, "İnsan" ən geniş həcmdə "Allah" haqqında, ən zəngin məzmununda isə "cümlə aləm", yaxud onun təzahürləri haqqındadır. "Mən ki, dərvişəm, fəqirəm, padişahi-ələməm" misrası ilə başlanan qəzəl bu fikrin izahı üçün səciyyəvidir. Burada göstərilir ki, "Mən" ("İnsan") ruh halında rəngsizdir, yeni konkret məzmun xalidir, ən geniş həcmə malikdir. O, yalnız rəngə girəndə adəmdir, məzmunca zəngindir. Şeirdə deyilir: "Məni altı cəhətdən faş eyləyən dörd ünsürdür, yoxsa mən vəhdət xəzinəsində ən gözəl işığam. Qeyb ələminin sifətləri (atributları) məndən aşikar oldu. Ey bəsirətsiz, məni gör ki, mən ən əzəmətli substansiyayam (mahdiyyətəm). Mənim dilimdə hər dəm söyləyən həqqdir, yoxsa mən dörd ünsürdən təşəkkül tapmış dilsiz lalam...".

Eynəlqüzat Miyanəci kimi, Nəsimi də Allahın atributlarının məcmusunu onun substansiyası ilə eyniləşdirir.

Nəsiminin fəlsəfəsində ən geniş həcmli anlayış "Haqq" ("Allah") ilə eyniləşdirilən "Mən" anlayışına yalnız bütün mövcudatın mütləq mə-

musu bərabərdir. Əks təqdirdə, "Mən" hər şeyə şamildir, ona şamil olan isə yoxdur. "Sığmazam" rədifli məşhur qəzəl məhz bu münasibətlə deyilmişdir. Burada işlədilən "iki cahən" (Yer və göy aləmi), "gövhəri-laməkan" ("məkansız substansiya"), "kövnü məkan" ("varlıq və məkan"), "ərşlə fərş" ("göy qübbəsi ilə yer üzü"), "şərhi-bəyan" ("bəyanın şərhi"), "cism ilə can", "əncümilə fələk" ("ulduzlar ilə göy"), "vəhy ilə mələk" və i.a. anlayışlar "Mən" ("Haqq", "Allah") anlayışından həcmcə kiçikdir. "Mən" anlayışı göy, Günəş, Ay, Yer, dörd ünsür (torpaq, su, hava, od), altı cəhət: can, ruh, substansiya, aksidensiya, materiya, forma, 28, yaxud 32 hərf və i.a. bütün maddi və mənəvi olanları özündə birləşdirir, "Allah" ilə eyniyyət təşkil edir.

Hər şeydə Haqqı görənlər mütəfəkkir "Aləmül-qeybin vücudu kainatın eynidir" deyir, Allahı təbiətdən ayrı hesab etməyi korluq adlandırır.

Nəsimi "Həq-təala adam oğlu özüdür", "cümlə aləm bil ki, Allah özüdür" hökmlərini verməklə "Həq-təala" ("Allah"), "cümlə aləm" və "adəm oğlu" ("insan") anlayışlarını eyniləşdirmiş, onların varlığını vəhdətdə götürmüşdür.

Nəsimi yaradıcılığı üzərində aparılmış XX əsrin istər filoloji, istərsə də fəlsəfə istiqamətində tədqiqatlarda şairin etik-fəlsəfi və bədii düşüncəsində ümumbəşəri ideyaların üstünlük təşkil etdiyinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Öz yaradıcılığında və əməli fəaliyyətində şair bütün xalqları bir-birinə yaxınlaşdıran, mehriban bir məqsədə doğru gedir. O, nəinki islamıyyət içərisindəki məzhəb itilaflarının, hətta bütərəstlik, islamıyyət və xristianlıq arasındakı itilafaların əleyhinə çıxır. Kəbə ilə deyr (monastır), məscid ilə bütəxana arasındakı fərqi mənasız görür, çünki bunlar insanları bir-biri ilə düşmənləşdirir.

*Ey haqqi hər yerdə hazırdır, deyənlər ayrı nəzər,
Bəs nə manıdan seçirsən Kəbədən bütəxanəni?*

(Madam ki, haqq (Allah) hər yerdə hazırdır, o halda nə üçün Kəbə bütəxanadan üstün sayılmalıdır?) Lakin o, insanları dinsizliyə deyil, onların arasından düşmənçilik və ziddiyyətləri qaldıran vahid, ümumi bir dinə, etiqada çağırır. Buna görə də doktor Hüseyn Ayanın aşağıdakı sözləri tamamilə haqlıdır: "Seyid Nəsimiyə bir

Haqq aşığı deyənlər də, zındıq (kafir) deyənlər da divanından örnəklər göstərə bilərlər. Geniş bir təsəvvüf anlayışı ilə bu şeirlərdə misra-misra, beyt-beyt vəhdəti-vücuda vardır".⁶⁴

Məhəbbət və gözəllik insan ömrünün ziyanətidir. Mövhum vədlərlə xalqı aldadan zahidlərə, sufilərə etiraz edərək:

*Firdövsə məni dəvət edən zahidə söylə,
Əl dikənə göz dikmə ki, gülzarımı buldum.
Verməz səni min cənnətü min hura Nəsimi,
Sən aşığa həm cənnətü həm huri-cinansan.*

-deyən şair canlı insanı—gözəli istedadının bütün qüdrəti, nəcib qəlbinin coşqun hərərəti ilə tərənnüm edir, "Biz insanı ən gözəl surətdə yaratdıq" ayəsinin ezoterik mənasını açıqlayır. "İnsan" anlayışının şərhə Nəsiminin ontoloji baxışlarından əlavə, hümanist, etik-əxlaqi fikirlərini də ifadə edir. İnsan maddi şeylərlə eyniyyət təşkil etməklə yanaşı, kamillik baxımından yüksəkdə durur, "kainatda kəndxuda", "yer və gö-

⁶⁴ Ayan H. Önsöz. Seyyid Nesimi'nin həyatı. Nesimi divanı, Ankara: Akçağ Yayınları, 1990, s. 33

yün sahibi" adlandırılır. Eyni zamanda aləmin cismi sədəf, kamil insan onun dürdanəsi sayılır.

Təsəvvüf fəlsəfəsinin başlıca problemlərindən biri "insan-i kamil" məsələsidir. Kamil insan anlayışı Qur'ani-Kərimdə keçmədiyi kimi, ilk sufilərdə də rast gəlmir. Ancaq sufiliyin inkişafı ilə sufilər arasında belə bir fikir təşəkkül tapmışdır ki, Allahın xəlifəsi olan kamil insan Allahın zat, sifət və fellərinin ən mükəmməl şəkli ilə təcəlli etdiyi varlıqdır. O, Allahla aləm arasında, zahirlə batin arasında bərzəkdir. O, bütün ilahi kamal mənalərini özündə gerçəkləşdirən insandır. Təsəvvüfün etik və fəlsəfi problemlərini bitkin nəzəri şəkildə sistemləşdirən Əziz əd-din bin Məhəmməd ən Nəsəfi "İnsan-i kamil" əsərini sufinin təkmilləşmə yolu olan şəriət, təriqət və həqiqət haqqında açıqlamaları ilə başlayır: "Şəriət peyğəmbərlərin sözü, təriqət peyğəmbərlərin etdikləri, həqiqət isə peyğəmbərlərin gördüyüdür. "Şəriət sözlərim, təriqət etdiklərim və həqiqət əhvalımdır". Saleh olanın əvvəlcə şəriət elmindən ən ağır, çətin olanı öyrənməsi gərəkdir. Təriqətdə ağır və çətin olanı yerinə yetirərsə, həqiqət nurları onun səy

və dözümlülüyü (cəfası) qarşısında özünü təzahür etdirir.

Ey dərviş! Peyğəmbərin söylədiyini qəbul edən hər kəs şəriət əhlindən, peyğəmbərin etdiklərini əməl edən hər kəs təriqət əhlindən, peyğəmbərin gördüyünü görən hər kəs də həqiqət əhlindəndir. Hər kəs bunlardan hansınasa sahibdirsə, demək o qədər nəсібini almışdır. Ey dərviş! Hər üçünə birdən sahib olan kamil insan olub yaradılmışların içərisində seçiləndir... Bil ki, kamil insan şəriət, təriqət və həqiqətdə tam olan insandır."⁶⁵

Sufiliyin mövqeyini izah edən traktatlar əsasən o dövrün elm və mədəniyyət dili sayılan ərəb və fars dillərində yazılırdı. Mütəsəvviflərin nəsrilə yazılmış əsərlərində fikrin izahı daha asan olsa da, etik-fəlsəfi fikirləri yayan poetik dilin imkanları izahat üçün nisbətən əlverişsiz olmuş və buna görə də sufi poeziyasında fikirlər rəmzləşdirilmiş, bir növ kodla verilmişdir. Seyid Nəsimi də sufiliyin daha geniş xalq kütlələri arasında təbliğatçısı funksiyasını öz üzərinə götürdüyü üçün ədəbi-bədii dilin im-

⁶⁵ Nəsefi Azizüddin. Tasavvufta insan meselesi. İnsan-i Kamil. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990, s. 13-14.

kanlarından, simvollardan, metaforalardan istifadə etmişdir. Yəqin elə buna görədir ki, yüzillər ərzində Nəsimi şeirinin gizli məqamlarını çox vaxt başa düşməmiş, bu səbəbdən də onun ümumiyyətlə dinə qarşı çıxdığını, hətta bəzən Allah-Taalanı inkar etdiyini göstərmişlər. Nəsimi misralarının mənasını başa düşmək üçün onların ayrıca təfsir edilməsinə ehtiyac vardır.

Məsələn, poeziyada istifadə edilən ayna rəmzi xarakter daşıyır. Aləm bir ayna kimidir, kamil insan bu aynanın cilasıdır. Kamil insan ilahi təcəlli səbəbilə bütün həqiqətlərin sahibidir. Panenteizmdə Allahın təbiətdə, əşyada, sözdə, xüsusən insanda təcəssümü fikri əsasdır. Buna görə sufilər Allahın ümumiyyətlə insanda, xüsusi halda isə kamil insanda təcəssüm etdiyinə inanırlar. Bu təlimə əsasən insan öz varlığında olan ilahi ünsürü əxlaqi-mənəvi təkamül yolu ilə inkişaf etdirir və Allah dərəcəsinə yüksəlir, Allah olur, onunla eyniyyət təşkil edir. Bu nəzəriyyənin dərin ictimai kökü var: sufilərə görə, hökmdarlar və din-şəriət xadimləri ədalətsiz, qaniçən və riyakardırlar. Onlar öz şəxsi mənafeləri, şöhrətləri üçün xalqları qırğına verir, qətl-qarətlə varlanırlar və özbaşınalıq törə-

dirlər. İnsanları ədalətə qovuşdurmaq üçün yeni tipli hökmdar, kamil insan lazımdır. Sufizmədəki panenteizm sırf fəlsəfi, seyrci, passiv mahiyyət daşısa da o, çox zaman fəaldır, praktik siyasi-ictimai məqsədlər güdür.

Nəsimi şeirlərində işlənən mey, şərab ifadələri də simvolik xarakter daşıyır. "Vəhdət meyvindən", "cami-ələst" in məcazi şərabından da bəhs edən qəzəllərdə şərab həyat sevinci, şənlilik, səadat rəmzi kimi işlədilmişdir. Şair özü ilə hi varlığı duymaq, dərk etməklə məst olduğunu, bu məstliyin şərabı-cüzdən deyil, "vəhdət meyi" ndən irəli gəldiyini iqrar edir. Nəsimi bütün varlığın, kainatın "eşqi-sübhani meyvindən", yəni Allahın məhəbbət şərabından məst olduğunu söyləyir.

Nəsimi insanı nə qədər ümumiləşdirib, mücərrədləşdirib kosmoloji (fövqəltəbii) həddə çatdırsa da, onun həyatda real, etik-əxlaqi vəziyyətini, cəmiyyətdə yerini unutmamışdır. O, bir şərinə insan xasiyyəti üçün bir neçə müsbət və mənfi keyfiyyət triadasını qeyd etmişdir.

Ürək açan üç adət: 1) Birincisi, lətif təbiət, yaxşı xasiyyət, ikincisi, haqq buyruğunu tutub ibadət etmək. 2) Birincisi, həya, ikincisi, ədəb,

üçüncüsü, qiyamət xofu. 3) Birincisi, Quran, ikincisi axar su, üçüncü gözəl üz.

Ürək sıxan üç şey: 1) Birincisi, yaman qonşu, ikincisi, pis xasiyyətli yoldaş, üçüncüsü, pis övrət, 2) Birincisi, yalançılıq, ikincisi qeybət, ələ salma, üçüncüsü, kobud zarafat.

Nəsiminin əsərlərində həyati, nəsihətamiz sözlər olduqca çoxdur: "Nadan ilə söhbət etmə, nadanın tərbiyətindən yenə nadan bitər", "nəfsi-xəbisə uymaq nadanlığın işidir", "hirsü həsəd sifətin tərək eylə, ayrıl ondan". Mütəfəkkir göstərir ki, insanlar arasında yaxşılıq da, pislik də qarşılıqlıdır: "Çün hər nə kim əkərsən, anı (onu) biçərsən axır". Yaxşılıq həm də insanlardan əvəz gözləmədən edilən fəzilətdir.

Nəsimi yaradıcılığının ideoloji əsasını təşkil edən humanizm Azərbaycan ictimai-bədii fikrinin tarixi inkişafı ilə üzvi surətdə bağlı idi. İnsanpərvərlik Nəsimi yaradıcılığının ana xəttini, onun canını, qanını təşkil edir. "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazılmış şeirlərində "İlahi məhəbbət" in, sufi-mistik görüşlərin açıq-aşkar ifadəsi ilə bərabər, bu zaman Nəsimi ictimai ədalətsizliyin, zülmün, bərabərsizliyin tənqidinə, canlı, real insan hissələrinin, dünyəvi məhəbbətin də tərən-

nümünə geniş yer vermişdir. Tarixən həmişə "təsəvvüf və irfan eyni zamanda ictimai ədalətin pozulmasına qarşı bir etiraz səsi kimi çıxış etmişdir".⁶⁶ Şair öz humanist görüşlərini dini-mistik pərdələrə bürüyərək ifadə edir, zəmanədəki insanları gələcəkdə behiştə qazanmaq üçün xeyirxah işlərlə məşğul olmağa, öz varlığını dərk etməyə, tanımağa çağırır.

Nəsimi öz yaradıcılığında Qurandan gətirdiyi ayələrə öz hümanist ideyalarına müvafiq yeni məzmun verir. O, əbədi cənnəti insanın üzündə, onun gözəlliyində, əməllərində axtarır. Nəsimi gətirdiyi ayələrə öz məqsədinə uyğun metaforik mənalar verib, insana müraciətlə deyir: ey gözəl, üzün doğru yolu işıqlandıran günəşdir, saçın isə "həblül-mətin" - yəni möhkəm əlaqə, səmimi dostluq rəmzidir. Biz sənin üzündən başqa qiblə tanımırıq, sənə ibadət edirik və sənin camalından kömək istəyirik. Nəsimiyə görə heç bir mövhumi vəd ardınca qaçmaq lazım deyil, əsl pərəstişə layiq insan özüdür, onun kamalı və gözəlliyidir. Səcdə et-

⁶⁶ Göyüşov Nəsimi Cami və Füzuli sənətində irfan /Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IX Respublika elmi-konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2004, s.217

məyə bundan da gözəl varlıq ola bilməz. Nəsimi deyir ki, cənnətdəki gözəl qadının surəti Allahın hüsnünə aynə olduğu üçün, yəni Allah onun hüsnündə təcəssüm etdiyi üçün xalq Allah əmrilə gözəl qadını sevmək haqqına malik oldu.

Nəsiminin sufi-panteist ideyalarını əks etdirən şeirləri onun insan haqqında kredosudur. İnsanın zəkası, kamalı, gözəlliyi haqqında Nəsimi dərin mənalı fəlsəfi şeirlər yaratmışdır. Nəsiminin elə şeiri yoxdur ki, orada bu və ya digər dərəcədə insanın qüdrəti, ülviliyi coşqun bədii ehtirasla tərənnüm edilməsin. Nəsiminin lirikasında tərənnüm olunan insan məhəbbəti, onun bu mövzuda yaratdığı şeirlərdə gördüyümüz coşqun, cazibəli lirik qəhrəman surəti XIV əsrdə, demək olar ki, bir sıra keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Bu lirik qəhrəman məhəbbət və ayrılığın həsrət və iztirablarından şikayət etsə də, vüqarlı, qüvvətli, mətanətlidir. Böyük əzm və iradə sahibi olan bu qəhrəman zəifliyə, itaətə yaddır, mübariz və üsyankardır, şəriət ehkamlarına qarşı mübarizədə əyilməz, qorxmaz və cəsarətlidir. Böyük şairi istər Azərbaycanda, istərsə də onun hüduqlarından çox uzaqlarda - Türkiyə-

də, İraqda, Suriyada, Orta Asiyada, hətta xristian ölkələrində xalqlara sevdirən də məhz budur. Bu lirik qəhrəman onun özüdür, itaət-karlıq, dini ibadət əleyhinə üsyan edən, məhdudiyətləri rədd edən haqq-həqiqət cərcısı, rahatlıq bilməyən fəal bir insandır.

Mütəsəvviflər hər zaman cəmiyyətdə baş verən haqsızlığa, neqativ düşüncələrə və sosial ədalətin pozulmasına qarşı bir etiraz səsi olaraq çıxış etmişlər və lazım gəldikdə mübarizədən belə çəkinməmişdilər. Nəsimi bütün ömrünü əzablı çətin məfkurə döyüşlərində keçirmiş bir şairdir. Onun yüksəliş və inkişaf yolu heç bir zaman sakit və hamar olmamışdır. Şair insan-pərvərlik, xeyirxahlıq və xoş əməllərin çiçəklənməsini arzu edirdi. Lakin o, qüvvətli düşmənlərinin amansız müqavimətinə rast gəldiyi zaman həyatın faniliyini, ömrün vəfasızlığını, dünyanın etibarsızlığını görüb dərin bir pessimizmə uğrayırdı. Nəsimi yaradıcılığında bəzən rast gəldiyimiz mistikanın, tərkidünyalıq əhvali-ruhiyyəsinin mənbəyi budur. Nə qədər ki, insanların içində şəh və xəyanət hakim kəsilib, dünya hər zaman yırtıcı güclərin əlində əsir olacaqdır. Bu zaman, ingilis filosofu Tomas

Hobssun söylədiyi kimi "insan insanın canavarına çevriləcəkdir". Bu baxımdan sufi fəlsəfəsində insanın nəfsi, nəfsin saflaşması, vicdan və ədalət məsələləri diqqətçəkicidir.

XX əsrdə də təsəvvüf, sufilik birmənalı qarşılanmamışdır. Fəlsəfi ədəbiyyatda humanist prinsiplərinə görə təsəvvüfi fikirlər nə qədər ideallaşdırlsa da, cəmiyyətdə, siyasi həyatda təriqətlər böyük nüfuz dairəsinə, iğtişaş və ixtilafırla görə çox hallarda təhlükə mənbəyi sayılmışdır, təqib olunan sufilər həbs və edam cəzalarına məhkum edilmişlər.

NASIMI LEGACY IN PHILOLOGICAL AND HISTORICAL SOURCES

Today the vast majority of the public has no ideas about Sufism, or they are satisfied with superficial considerations. These kinds of opinions often lead to a contradiction and subjective ideas about Sufism. All these dates would be classified like that:

-Sufism is a just, living ascetic life and being away from good and evil

- Tasawwuf is just wearing "woolen clothes (şūf) or rough garb" and traveling around the world.

-Tasawwuf is the one of the mystic order of Islam that called people to pessimism and insulated them from real life.

-Sufism is a system of ideas that connected with philosophical problems in terms of "waḥdat al-wujūd" ("Unity of Existence" or "Unity of Being") and "waḥdat ash-shuhūd" ("Apparentism" or "Monotheism of Witness"). All these various opinions are true and each of them expresses small and specific features of Sufism.

The role of Sufism in the purification of Islam and the protection of religion is

undeniable. Since its inception, Sufism spread in the regions dominated by Islam and caused the creation of new orders that mostly based on the local people's mindset and pre-Islamic religions. The Turkish scholar Mustafa Kara, who investigated the various orders of Sufism, described the twenty-two names given to the Sufis: Zahid, wise man, wali, dervish, poor people, lover, sage, miserable, traveler, stranger, mystic and so on.

Sufism has very deep roots in Azerbaijan. As one of the influential trend, it covered the cultural and spiritual life of Azerbaijan throughout the Middle Ages and also confirmed itself in the field of literature. So, Sufism had a strong influence not only on the creation of special Sufi literature, but also this mystical trend enriched the literature with Sufi motives.

Seyid Imadəddin Nasimi (1369-1417) is one of the prominent figures in the Middle Age Azerbaijan Literature and was known for his philosophical Ghazals and Sufi poetries in Azerbaijan language. A highly influential Turkish Turcologist, Mehmet Fuat Köprülü (1890 -1966) wrote in the "First Mystics in

Turkish Literature" that Sufi orders like Bektashi, Kizilbash, and Hurufism widely spread among the people. He considered that the cause of his popularization was maybe the poetries of thinkers like Nasimi who expressed nation problems, desires, and thoughts in the mother tongue.

Imadeddin Nasimi has a special place in the development of the native Azerbaijani poetry and the dissemination of humanist ideas. His poetry attracted the attention of scholars and researchers since his time, due to his artistic power and rich philosophy. The poet's proclamation as an irreligious, unbelievable person was an obstacle for the proliferation of prior sources, but progressive persons could preserve the great philosopher and writer's works. Nasimi poetries were copied by various calligraphers and transmitted from generation to generation in spite of his opposite and revolutionary ideas. Modern period, Nasimi legacy was an investigation topic for researchers of Azerbaijan, Turkey, Russia and European like F. Köprülü, Mustafa Kara, İ. Hikmet, A. Golpinarlı, H. Ayan, S. Mümtaz, H.

Anslı, M. Guluzade, A. Seidzade, M.İbrahimov, Z. Mammadov, Z.Guluzade, Y.E.Bertels, I.Braginski, V.Smironov. The investigation of these researchers emphasized the importance of philosophical as well as a philological-historical knowledge for understanding the deeper meanings of Nasimi's poetries.

The events dedicated to the 600th anniversary of Nasimi's birth by UNESCO in 1973 played an important role in promoting of the Azerbaijani poet in the world. The interesting fact is here, the nationality of great poet continues to be questioned in the works of some local researchers, in spite of he has been accepted as an Azerbaijani poet and thinker in worldwide. Turkish researcher Huseyin Ayan emphasized the impossibility of checking the accuracy of some information like "where he was born", "where he had been" and "when he exactly was killed". Later, Turkmen scientist Nazar Gullayev looked over the investigation of Turkish and Azerbaijan researches about Nasimi and called him Turkmen poet. However, the chairman of the Writer's Union of Turkmenistan Rahim Asanov called Nasimi as

"Great Azerbaijan poet" in the article that published in Baku in 1973.

On May 18, 2017, Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan and Permanent Mission of Azerbaijan to UNESCO co-organized an event to celebrate the 25th anniversary of our country's membership in UNESCO and here also mentioned the 600th anniversary of Nasimi at UNESCO headquarter in Paris. At the opening ceremony, Elchin Afandiyev, the Deputy Prime Minister of the Republic of Azerbaijan, assessing Nasimi's role in world literature and philosophical thinking, he noted that Nassimi's name was forever perpetuated in his homeland. The monument of the great poet had been raised in the center of Baku during the USSR period with the effort of the national leader of Azerbaijan Heydar Aliyev and much work had been done to perpetuate his name. Furthermore, another indication of the high value toward Nasimi is the order of President Ilham Aliyev about celebrating the 600th anniversary of Imadeddin Nasimi's death. All these events show that the great Azerbaijani

poet -Seyid Imadeddin Nasimi is a prominent figure of all humanity.

Imadaddin Nasimi (1369-1417) was one of the greatest mystical poets of Azerbaijan philosophical poetry and we can find various and contradiction information about his activity. According to these dates, his humanistic and progressive activity was the basis for the new period in Azerbaijan public opinion. Also, after Kadi Ahmad Burhan al-Din (; died 1398) and Izzeddin Hasanoğlu (13th-14th centuries) Imadaddin Nasimi accepted as the great maestro of Azerbaijani poetry.

Nasimi, the author of humanistic poetries, was born in Shamakhi in 1369. His father Seyid Muhammad was one of the famous people of that time. Nasimi took his first education in Shamakhi and showed particularly interested in philosophy and religion. He read the poetries of Nizami, Khagani, Falaki Shirvani, Arif Ardabili, Mahmūd Shabestārī, Maragali Ahvadi, Jalāl ad-Dīn Muhammad Rūmī and began to write poetries since early ages with "Seyid" and "Huseyni" pen names. Nasimi wrote his first poems in "Huseyn" takhallus (Pen-Name). It is

assumed that he took this laqab to show his respect and belonging to the famous Sufi poet of the X century-Mansur al-Hallaj (858 – 922) and his sect. As is known, Mansur's real name was Husayn and He is best known for his saying: "I am the Truth" (Ana l-Ḥaqq), which many saw as a claim to divinity. However, later the meeting with Fazlullah Naimi in 1394 deeply affected famous thinker's outlook and after this, he accepted Naimi as Murshid and Hurufism as ideology. So, to show the ideological connection with his Murshid he took "Nasimi" as the pen name.

We come across medieval sources of initial information about Nasimi's personality, life and activity. The first comprehensive information was given about the poet by his contemporary Ibn Hajar al-Asqalani. Ibn Hajar al-Asqalani (f. 1421/22), in his historical work "Enbail-ğumr fi ebnaul-umr" gives some information about Naimi, as well as attempts to characterize the basic provisions of the teaching of hurufism and regard it as blasphemy and bid'at.

We can find out detailed information about Nasimi's personality, life, and activity in the

middle ages sources. The first detailed information was given by Kastamonulu Latifi Çelebi's in Senses of Poets (Meşairü'ş-Şuara) (1546) which Nasimi described as a fearless warrior of love. In spite of some defiance, researchers accepted this as a valuable source about the famous poet. We can say that after Kastamonulu Latifi Çelebi (1491–1582) almost all Turkish researchers repeated his information. Later Amir Kamalladin Hussein gave more comprehensive information in "Macalisul-ushshaq" and after his work, we couldn't find new information about Nasimi.

Maybe the cause of today's so many opposite information about Nasimi is that day's various writings. Scribes, especially Ottoman scribes make slight changes in the writer's works and tried to give him as "Diyarbakirli" while others gave various and mixed information.

The 48th part of "Macalisul-ushshaq" dedicated to Seyid Nasimi and there he described as the person who fell in love in youth and became smart unexpectedly. Latifi said, "Nasimi was brave, fearless and self-sacrifice of love". Also, he wrote that Nasimi

was from the Nasim one of the region of Bagdad and he was familiar with natural sciences. We learn from Latif's work that Nasimi was Sheikh Shibli's dervish but later he joined Fazlullah Naimi's caliphates. According to another new information, Nasimi belonged to Ne'matollāhī in spite of he had knowledge about Hurufism. Aşık Çelebi (Pir Mehmed 1520-1572) wrote in Senses of Poets (Meşairü-Şuara): "Nasimi was the leader of Sayyid. He was from Turkmen descent and Diyarbakır region. Aşık Çelebi said that when he was near Naimi he chose Taşawwuf way, but he made mistakes in upbringing desires. That is why a fear of blasphemy emerged in his works.

Approximately after forty years of above-mentioned information Hasan Çelebi's gave broad information about Nasimi and his Tazkirah. According to, Hasan Çelebi his name was Imammedin and he took Nasimi as pen-name because he was from The Nasim (region of Bagdad). He was famous Sayyid. He fell in love when he was a youth, but later lost his mind and become murid of Fazlullah. According to Hasan Chalabi, the cause of Nasimi death was not his refuse about the following religious orders, the main reason was his tongue so that he showed and said the word that hadn't to say.

The interesting fact is Nasimi was introduced as Shiraz poet in Iranian sources and there is not any information about his divan.⁶⁷

In spite of some researchers hid some real facts about Nasimi's death and wrote down only legends, Arabian historian Muvaffaqaddin Ahmed Ibn Ibrahim al-Halabi (XV century) obviously showed his ideas against Islam as his death cause in "Kunuzuz-zahab historic Aleppo".⁶⁸

We can't find exact information about Nasimi's burial, but as a famous Turkish explorer Evliya Çelebi, the most of middle ages and modern researchers showed Aleppo (Halab) as his burial place. We have to mention the fact that, in spite of Evliya Çelebi was a devout Muslim, he mentioned Nasimi's name with great honor.⁶⁹

⁶⁷ Ayan H. Önsöz. Seyyid Nesimi'nin hayatı. Nesimi divanı, Ankara: Akçağ Yayınları, 1990, s. 11-17

⁶⁸ İmadoddin Näsimi Seçilmiş əsərləri, Bakı: Azərəşr, 1973, s.6-7

⁶⁹ Olgun İbrahim. Seyyid Nesimi üzerine notlar // Ankara: Ankara Uversitesi Basımevi, 1971, s.5

His killing like an atheist and irreligious ideas were the prohibition for spreading the great poet's vulnerable poetries. However, progressive scientists who believed his deep philosophical ideas evaluated his writings and saved them. So, after his painful death, Nasimi accepted as a symbol of humanity and his marvelous poetries copied and saved.

In XIX-XX centuries were a strict progress in researching of Nasimi's legacy and his Diwan was published in "Tasvir-i Efkâr" (1849) and in "Əxtər" (1881) in Istanbul. Of course, as the first publication of the Divan, all these were very important. However, we have to mention that these publications were full of distortions and poet's language-expression features not only Ottomanized and also changed.

In Azerbaijan, Nasimi's Diwan was published by Salman Mumtaz in 1926 and this publication also repeated the same mistakes of Turkish publication. The 600th anniversary of Nesimi's birthday was celebrated worldwide in 1973 by the decision of UNESCO and this was a great contribution to the recognition of his legacy. Mehmet Fuat Köprülü (1890-1966), the

highly influential Turcologist and the investigator of Nasimi's life, called Nasimi "the greatest person of Azerbaijan literature". He also talked about his undeniable role in Hurufism and described the socio-historical essence and progressive ideas of his poetries in "First Mystics in Turkish Literature" (Turk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar) and "Investigations of Azeri Literature".

Nasimi was introduced European readers by Austrian Oriental Hammer-Purgstall (1774 – 1856) with his book published in 1836. As most of the European researchers, he also based on Turkey biographers that were copies of Latifi's tazkirah.

However, Scottish orientalist Elias Jo'n Wilkinson Gibb (1857-1901) critically approached all these written dates and could give more appropriate information about Nasimi. According to Gibb Nasimi used the patriotic elements of Hurufism and refused its mystical sides. He also strongly demanded worship for human and he called the demon who refused this reverence. So, in Nasimi activity we can see the elements: Hurufism and

Sufism. All these explanations about Nasimi's ideas prove that he correctly understood his main ideas. Also, he wrote that Nasimi killed for "I am the Truth" (Ana 'l-Haqq) ideology of Sufism not for spreading Hurufi ideas. However, S.Mammedova think that this thought can be accepted absolutely because Nasimi killed as Hurufi and the basic ideologies of these tariqas are approximately the same.[105,184-187]

Franz Babinger (1891–1967), a well-known German orientalist and the author of Islamic encyclopedia and Italian orientalist A.Bombaci also wrote about Nasimi's Sufi-pantheist ideas.⁷⁰

Famous Russian orientalist Vasily Dmitriyevich Smirnov (1846-1922) mentioned Nasimi name in his writings about Turkey literature which based on Latif's writings. He took the example from his famous Mathnawi (Masnavi) and explained his pantheist ideas. Of course, this fact shoves that Russian orientalist was not only familiar with Nasimi's ideas but

⁷⁰ Мамедова Сейяра. Европейские ориенталисты о Насими. Сборник статей, Баку: Элм, 1973, с. 189-191

also could correctly understand great poet's opinions.

Salman Mumtaz (1884 –1941), Hamid Arasly (1902-1983), XX century famous Azerbaijani literary critic and scholar had a great role in passing all information about Nasimi to future generations.

Researchers couldn't follow the writer's activity because the dates of his works were unknown. A.A.Seyidzadə divided Nasimi activity history into three stages:⁷¹

1. Baku stage (1386-1394),
2. Travel and popularising period of Hurufism (1394-1412),
3. Bagdad- Aleppo (Halab) period (1412-1417).

The author wrote that Fazlallah Astrabadi Naimi established his doctrine in 1386 but after he nominated Nasimi as his caliphate (1394) he left. So, in this period Nasim traveled to Iraq with the leadership of Naimi (1388-1389). Here great poet got in contact with Batiniyya

⁷¹ Сейд-заде А.А. Материализм - основа философии Несими. Труды Института философии. Т.Н. Баку: АН Аз. ССР, 1946, с.28-38

members and could invite them to Hurufism. According to some sources famous Persian poet and Sufi, Hāfēz-e Shī-āzī (1315-1390) was between them.

In the second period of his activity, Nasimi joined various tarigats like The Mawlawīyya (Mevlevi Order), The Bektashi Order, Qadariyah (or Qadariya), The Rifa'i order (Rifa'iyya) and all these tarigats' main ideas can be seen his Pantheist thoughts.

In the third period, Nasimi reached to Baghdad where Mansur Al-Hallaj (858-922), the author of Ana'l-Haqq ideology was killed and declared himself Mansur. Nasimi came here as Batini but he reached to death that he so desired in Aleppo (Halab)- the land of Zahiris.⁷²

Zumrud Gulu-Zade considered Nasimi's activity and ideology very controversial. She considered that the main obstacle in the investigation of Nasimi's legacy is the uncertainty of his writings' dates. However, according to the language, ideas and writing

style of poetries she guessed two periods: before and after Hurufism (1386).

During the first period, Nasimi inspired by progressive ideas of Sufism and read the Jalāl ad-Dīn Muhammad Rūmī's (1207 -1273) and Mahmoud Shabestari's (1288-1340) works. Also, we can observe slight criticism of public injustice in these works.

Some subjective middle ages, researchers even go ahead and described Nasimi as the irreligious poet who struggled against Sufism. Of course, all these claims don't have any scientific basis. We have to consider the fact that Sufism is not a unit mystical system; there are some opposite tarigats inside it. Additionally, if applying the philological researches that based on the language and writing style of the poet we can see that critical attitude of Sufism toward Islam and human inner evolution power were more important for Nasimi.

We cannot deny the important researches have been done by various scientists. For example, Kamal Edib Kurcuoglu began the preface of his book called "The selections from Seyid Nasimi's Divan" like that (1973): "Who is

⁷² Сеид-заде А.А. Опыт периодизации творчества Несими. Доклады АН Аз. ССР, т. II, Баку, 1946, №5, с.221-223

Seyid Nasimi?" – "Seyid Nasimi is our great poet who lived at the end of XIV century".⁷³

Mehmet Fuat Koprulu (1890-1966), highly influential Turcologist said: "Yes, the language of this poetry proves that he was Azeri poet but he had a great effect on Ottoman literature too".

⁷⁴

In this condition, we have to investigate Nasimi more active, more seriously than ever before for proving that he was one of great Azerbaijan poets in the Middle Ages.

There are lots of investigations about Nasimi's life and activity, but the researchers of his philosophical ideas began approximately in XX centuries. A.A.Seidzade wrote in his article (1946): "When I began to research Nasimi's poetries I made sure that without correctly researching of his philosophical ideas we could not understand the real meaning of his poetries. So, from the second half of the XX century,

---

⁷³ Nesefi Azizüddin. Tasavvufia insan meselesi. İnsan-i Kamil. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990; Schimmel Annemarie. Tasavvufun boyutları. İstanbul: Kırkambar Kitaphığı, 2000, s.1

⁷⁴ Kõrpülüzadə M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər, Bakı: Sabah, 1996, s.17

Azerbaijan researchers found out that great Medieval Eastern poets had a great contribution to both literature and philosophical thinking. That is why analyzing their work from one side create misunderstanding in explanation of their ideas.⁷⁵

There are lots of researches were published by Turkish scholars about Nasimi. However, according to M. Guluzade, the analyzer of Turkish sources, Turkish researchers as Abdülbaki Gölpınarlı (Mustafa İzzet Bakı) (1900-1982) Turkish literary historian, Mehmet Fuat Koprulu (1890-1966) and V.M. Kocaturk talked about Nasimi with great honor but they couldn't correctly estimate his deep social-political ideas and critical attitude toward Islam.⁷⁶

Generally, the philological researches that were conducted in foreign countries, mostly based on the middle ages Tazkiras and they

---

⁷⁵ Сеид-заде А.А. Материализм - основа философии Несими. Труды Института философии. Т.Н. Баку: АН Аз. ССР, 1946, с.28

⁷⁶ Кули-заде З. К вопросу об изучении философских ересей Востока (XIII-XIV вв.) и проблема философии суфизма. Сборник статей, Баку: Элм, 1973, с.60

especially discussed Nasimi's personality, national origin, and his birthplace. Even though World-renowned orientalist as Yevgeny Eduardovich Bertels (1890-1957), Ahatanhel Yukhymovych Krymsky (1871 -1942), Iosif Braginsky (1905-1989) evaluated Nasimi's activity very highly but they didn't investigate the philosophical problems in his opinions. All these problems were mostly investigated by Azerbaijani scholars.⁷⁷

The writings of Azerbaijani literary critics provided philosophers with sources, but at the same time created confused ideas. For example, Mirza Ibrahimov (1911-1993) Azerbaijani writer, playwright, state and public figure, wrote that regardless of you are Muslim or Christian, ascetic ideas among the population was an ordinary case in the Middle Ages.

All these show that, if you want to understand and realize Nasimi's thoughts, philosophy and miscellaneous you have to be well informed about philosophy especially about Hurufism and the philological issues.

⁷⁷ Quluzadə M. Böyük ideallar şairi, Bakı: Gənçlik, 1973, s. 104-106

That is why for learning Nasimi's philosophy firstly philological and philosophical researches must be led simultaneously.

In modern Azerbaijan philosophy, Nasimi's poets were investigated by few philosophers and some of them just referred to some points in his activity. Today we have to approach all writings, thoughts, and activity various ways and have to run over all researches and find defects of these researches. Especially we have to pay attention to XX century writings because these writings were very subjective and most of the time they introduced him as godless.

A.Hasanogly showed the suppression of Islam in the Soviet Union period as one of the main reasons for presenting great poet as godless. That is why for a long period his activity wrongly investigated and introduced to the community as the pantheist or irreligious.⁷⁸

Even though these words are true all his action must be researched in an objective way and all writings must be looked at again. We

⁷⁸ Həsənoğlu Ö. Nəsimi Ənəlhəqinin kökləri. Bakı: Nurlan. 2004, s.11-12

have to pay attention to XX century which all researches led investigations according to Communist Party demands. Azerbaijan scientists didn't have another way, sometimes they "compromised" to the ideology for reserving and keeping some middle ages Azerbaijan poets' place in Azerbaijan science and literary history. Famous Azerbaijan philosopher Heydar Huseynov wrote that Hurufism was one of the struggling form against Feudalism and official Islamic ideology that existed in The East. We have to pay attention to that fact: scholar used "struggling form against Feudalism and official Islam's ideology that existed in The East" with this word he tried to show Hurufizm was against Islam and provided the existence of Hurufism in Azerbaijan history. Later the author wrote that Nasimi called all Muslims do not worship Islam with refusing Kuran. This opinion didn't express reality it had been just demand of that period.

We can face like these facts in other sources. Neither Hurufism nor Nasimi refused main

symbols of Islam. Hurufism as an ideology based on Kuran and Arab letters.

Some researches wrote subjective opinions about the attitude of Nasimi toward the Prophet, but they did not consider the fact that the humanist person like Nasimi could not look the prophet and the founder of Islam like this.⁷⁹

Salman Mumtaz (1884-1941)-renowned Azerbaijani literary scholar and poet tried to prove this with the examples of his poetries about Prophet.⁸⁰

At last, third group researches wrote about Nasimi's attitude to God and said that he refused the existence of God. So, for proving the falseness of these ideas we can show the examples from Naimi's Vasiyyetname.[19]

"Only Only...For God's sake...do not allow frustration in defense of my children" [p195]

"Give your heart to God because he is the protector and hope of the homeless and

⁷⁹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, s.144

⁸⁰ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, s.283

helpless. They don't have to let separation about religion"[p195]

"My sun's only defender is God..."[p197]

"Of course, of course, of course, don't let any fault in the protection of my childer. They can protect God's honor" "Hope for only God, he is the only protector and hope of the homeless and helpless" [p198]

As seen from the facts Naimi sees the God Above everything else and with this word "They can protect God's honor". Unlike others, he saw God in the heart of the human. In our opinion, Vasiyyatname has great importance for correctly understanding and commenting on Hurufism and Nasimi.

So, all these facts prove that Nasimi and other Hurufis believed in God, prophet, and Kuran. They were just against the Islamic Fiqh that tried to learn people the way to go paradise after death. If we pay attention we can observe that there are more ideological opinions more than philosophical opinions. For example, Salman Mumtaz (1884-1941) also accepted the ideas that came from the Middle Ages

"sometimes Nasimi said words against the people believes" [50,283]

Hasanoghly wrote: "All the false opinions about Nasimi created a suitable opportunity for describing him as Pantheist that appeared in XVIII century as a new term. I can tell you for sure, Nasimi wasn't pantheist" [25,11] These words are full of subjective ideas that have a connection with the charm of the era. Here appears a question-why author so afraid of the "Pantheist" term? As known, according to pantheism "God is not beyond the boundaries of nature, God is the impersonal beginner. Pantheism refuse the beginner higher than nature and melting God in nature"⁸¹. As known, with the thesis that nominated by Ibn Arabi (1165-1240) at the end of XX century at the beginning of XIII founded the basis of Pantheism. According to Z.C.Mammadov the pantheist ideas of Sufism expressed in Ayn al-Quzat Hamadani's (1098-1131) philosophy before Ibn Arabi. [45, 66-67]

⁸¹ Гасалин С.Г. Проблема веры и знания в средневековой религиозно-философской мысли Азербайджана (XIII-XVI вв.). Баку: Иршад, 1992, с. 49-50

On the contrary modern writers, S.H.Hasanlı showed philosophical ideas as the cause of contradiction and did not see any approved disagreement between the official Islam and Tarigats.[93, 49-50]

A.A.Saidzadə considered Nasimi materialist philosopher whose ideas especially based on famous Greek philosopher Empedocles's opinions. He also said that in the poetries of Nasimi we can feel the Anaxagoras effects by means of Naimi. However, Nasimi was familiar with Greek philosopher Empedocles writings with the help of Arab and Persian translations and "Cavidname". The author compared Nasimi poets with Empedocles's (c.490-430 BC) poems like "Purifications" and "On Nature". [114, 29-38]

According to the famous Azerbaijan scientist Zakir Mammadov with the help of Hurufism's humanistic ideas, Nasimi tried to glorify human who was humiliated during the occupation period. So, all these humanistic ideas in Hurufism attracted Nasimi.

It is correct that Nasimi couldn't express his ideas systematic way as professional philosop-

hers just according to the pantheist sides we can call him the real philosopher. Maybe after wide Sufi writings of Ayn-al Qudat Hamadhani (1098–1131) and Ibn Arabi's (1165–1240), there wasn't any need for these writings. The main task was to organize and reach all existed pantheist ideas to population and illuminate their brains.

İmmadedin Nasimi's worldwide based on Ancient Easter, Greek and Middle Ages ideological trends like Peripatetic school, Sufism, Illuminationism especially Hurufism. In his writings, we can feel the effects of Plato, Aristotle, Bayazid Bastami, Mansur Al-Hallaj, İbn Sina, Ayn-al Qudat Hamadhani, Şahab al-Din Abu Hafs Umar Suhrawardi and especially Fazlı l-Läh Astar-Ābādī.

Nasimi used Peripatetic terms but this was not mean he approved and accepted their main ideas. One of his rubais he mentioned that Aristotle and Avicenna could not comprehend intuitively God and Eastern peripatetics saw all being in the cause and result dependence but Nasimi paid attention to the beginner of the causes.

We can distinctly feel the effect of moderate and extreme Sufism in his poets. Here Nasimi especially paid attention to the realization of Sufi exercises and self-understanding for reuniting God. Nasimi looked at three stages: knowledge, vision and reach to the divine. So, a human can find himself in divine with the help of the third stage.

On the basis of Sufis's monotheistic doctrine stayed the theory of Creationism and this was shown with "Kun fayakūn" that was a symbol or sign of God's mystical creative power. Later for grounding this dogma, they use hadith: "I was a Hidden Treasure and loved to be known. Therefore I created the Creation that I might be known". In contrast to monotheistic Sufis, Nasimi used all these terms in pantheistic context.

Nasimi used "Human" ("I") for the equality of "Haqq" (Divine) and "the whole world". His ghazal beginning with the "I am darvis, poor and sultan" is the best example for explaining this opinion. Here, he explained that in soul circumstance "I" is colorless and does not have any concrete content but when he got color he

got content. As said in poet "I am a beautiful light in unity treasury. All Attributes of the unseen world was visible from me. I am a majestic substance". As Ayn-al Qudat Hamadhani Nisimi equalized the divine attributes with his substance.

One of Nesimî's most famous poems is the gazel beginning with the following lines:

Both worlds can fit within me, but in this world, I cannot fit

I am the placeless essence, but into existence, I cannot fit

According to Nasimi's ideas "I" is the similar with divine and combines himself Sun, Moon, World, four elements (soil, weather, fire, and water), six features (body, soul, substance, accident, matter, form, 28 or 32 letters) and all material and non-material things.

The explanation of "Human" definition was in Nasimi's ontological and humanistic-ethical opinions. Human is equal to material world but also he is the owner of the universe in term of perfection. In spite of he reached the human to universe level he did forget human ethical-moral state and his place in real life and society.

One of his poetries he mentioned some positive and negative human qualities. Pleasant three habits: 1. Good character, worship 2. Modesty, decency, the rear of the resurrection 3. Kuran, running water, beautiful face. Three Negative things: bad neighbor, bad character, bad partner, gossip, a rude joke. According to Nasimi goodness and malice is the indispensable virtue and have to be mutual.

Zakir Mamamdiv connected Nasimi's ethical thoughts with Zoroaster's morally thoughts. Nasimi popularized "right word", right action", right thought" that has been tested by thousands of years. So, his pantheistic-philosophical and humanistic, ethical thoughts took its places in Azerbaijan literary-philosophical thoughts. [see 46, 257-273]

We have to investigate the essence and context of Sufism in Nasimi activity. According to researches, in Sufism the real world is divinity world but material world is just its shadow. Sufism is not just equalization of divinity and human, here we can observe rejections against dogmas and believes human's

cognition. Most of the Sufi tarigats used music, dance for meditation. Of course, with accepting al-Insan al-Kamil "the Perfect Man" theory he did not just Sufi dogma,s he also got some certain results like how human can sacred and honorable. Nasimi accepted God as the first creature but religious ideas about creation could not stop him from using evidence of science and philosophy. Maybe these ideas were in the context of idealistic opinions but it was various from religion. Nasimi accepted main pantheistic opinions and evened up the universe and dive with the human. He searched the embodiment of God in the real world. We have to mention that the "kafu nun" ideology wasn't just in Sufism it was used by all Eastern writers. So, according to all Sufi and non-Sufi writers before the universe, God firstly created "aqli-kull". However, Nasimi understood and accepted four elements as materials not like the source of creation.

Nasimi who was brought up with the progressive traditions of Azerbaijan and Eastern countries' poetries was closely connected with open-minded, and hard-working

people. That is why we can see progressive social-philosophical ideas in the first period of his writings. So the limiting his various context-activity with just love topics would be the great mistake. Nasimi was the controversial poet and he talked about wine in his poets but he used this word as the symbol of life and happiness.

Like a humanistic poet, he tried to unite nations around the religion that didn't create contradiction and hostile between people. He refused all dogmas that humiliated human and limited their freedom. He tried to destroy tyranny and create paradise in the world but couldn't found enough force for realizing this and complained unfaithfulness of life. His frustration became stronger with Naimi and other Sufis tragedy death.

Nasimi's life was never calm or stable, all his life passed in battles. He dreamed the prosperity of the wonderful deeds but when he faced violent resistance he began to complain about distrusts of life and go down in pessimism. So maybe this is the source of his mysticism.

The humanism that was the basis of Hurufism and Nasimi's activity was connected with Azerbaijan social-historical development. Humanism was the main line of his activity. Nasimi raised his voice against oppression, injustice, equality and estimated human real feeling and universal love.

Nasimi gave certain content to his humanistic ideas with the Kuran verses. He said that eternal paradise is in the human's face and in his beauty. He gave metaphorical meaning to its purpose and applied to the person: "Oh...beautiful person, your face is the sun that lights the right way, your hair is the symbol of strong connection and sincere friendship. We don't know any other Kiblah expect your face, we obey you and we want help from your beauty. According to Nasimi human does not have to search any other thing for worship, only human beauty and mind are worth to worship.

He said that the people got the order to love God because God expressed in face of beautiful women. As seen Nasimi gave all attention to real life and human, not the promises about paradise and hell. For Nasimi there isn't any

judgment day, he found his judgment day in human love. He popularized human's sanctity and called the human to recognize himself with great effort.

Nasimi's poets that expressed his pantheist-Sufi opinions were his beliefs about human. He glorified human force and wrote deep philosophical meaning poets about human beauty and mind. Of course, Nasimi's beautiful, attractive and smart hero was different in XIV century. Maybe this hero complained about regret and agony, but this strong and vigorous hero struggled against religious dogmas. All these sides loved Nasimi not only in Turkey, Iran, Iraq, and Middle Asia but also in Christian counties too. This hero was Nasimi himself, who struggled against religious worship, broke the frames of various sects, tried to set equality between peoples.

If we look at his poet about Naimi we can see Nasimi described Naimi as the embodiment of God. Later, some researchers used these ideas and accused Hurufi followers considering their murshids divine. [37]. However, in reality, Nasimi considered all humans as the

embodiment of God not only Naimi. So, the main purpose of Hurufism about the embodiment of God in human was humanism, he just covered his ideas with the mystical curtain.

When we talk about Nasimi's humanism we have to specially mention one thing: the Sufi pantheists that popularized the Anal-Haq (I am the Truth, I am the Truth) ideology also glorified humanistic actions. Nasimi used pantheist opinions for reaching people to morality. According to Nasimi only with a pure heart and a noble spirit, you can comprehend the divinity. That is why they declined divinity to the human level.

In Nasimi activity divine love joins together with maternal love. Here, pantheism is not opposed to real love, on the contrary, it was the source of real love. So in his poetries, the glorifying of real beauty begins with pantheism ends with the real love or vice versa.

Nasimi's activity widely investigated by Azerbaijan scholar Zumrud Guluzadə. She gave wide information about Hurufism, its followers,

and their activity.⁸² She analyzed Naimi's worldview and his pantheistic thoughts which based on Mysticism. Naimi considered human can perceive the world and called human for this. He mentioned about permanent changes in the world and described this permanent movement and changes as the inner force of the things. His ethic thoughts also came from pantheism.⁸³ Of course, all other Hurufi followers and Nasimi supported Naimi's ideas about the infinity of the world and accepted Sheyx Shibli's thoughts as their murshid.

According to Z.Guluzade some individuals tried to soften Mansur Al-Hallaj's the Anal-Haq (I am the Truth, I am the Truth) ideology and replace it with "I am right" phrase after his brutal death. However, Nasimi did not accept this change and gave the answer the persons that tried to purify Mansur Al-Hallaj's name with that method. Anyway, we have to approach these ghazals very carefully because

⁸² Кули-заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку: Элм, 1970, с. 149-197

⁸³ Кули-заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку: Элм, 1970, с. 148-149

there is not any direct declaration of "I am God". So here also we can see "right" "Haq" term also coded. Arabian specialists and theologians show that the names of God-"asmayi-husna" (the best names) used only with articles because only this condition they mean God without the article it means just "justice". That is why we don't have to understand 'Fazl haqq' sentence like "Fazl is God". So, according to Nasimi Fazl is right, he is our truth.

Nasimi personality formed under the influence of Eastern's two huge ideological trend-Sufism And Hurufism. He explained and showed his attitudes toward various process from pantheist view.

Z.Guluzade showed that Nasimi come to Hurufism from Sufism and gave new content by using its main provisions and categories. Unlike other researchers, the author considered God the main concept in the God-Human and Nasimi relationship. The human could get closer to divinity with altruism and moral perfection. The biggest happiness of human is reunification to God and we could reach this endless happiness with love.

Nasimi popularised the main provisions, main moral values, aesthetic views, attitude toward Islam and religions and especially Sufi pantheistic views. He also explained "Vahdat-Al Vucut" theory about the unity of the world.

Even though Nasimi chose Naimi as his moral leader and accepted Hurufism he popularized Sufi ideas for a long time. However, later we can observe the Hurufism gradually compressed Sufism which showed itself in replacing of pantheist opinions to letters and mind. Nasimi didn't just accept Naimi's ideas he respectively approached only some main points of Hurufism. We can see this in interpretations of Hurufi pantheism.

As seen Naimi built his pantheism in four directions: Everything is God, everything is the letter, everything is human, everything is four material elements. As Naimi, he also connected everything with four elements and considered the world as the expression of God. "Anal-Haq" ideology came from each of these elements. He compared God and the real world and see everything in this world.

One of the positive sides of Nasimi's activity is his explanation about "thereafter" (ahiret). He equalized real world with the "thereafter" (ahiret) and refused existence that world.

According to Hurufism Nasimi connected everything with letters and speech. He thought everything has speech, everything exists with its speech. Love is the second event after the speech.

The great poet used "everything is human" thesis is in pantheist context not in the androcentric context. Human is not only center or last point of the universe he is the expression of the universe. According to anthropocentrism the world created by God for a human. However, Nasimi's described human as the creator of the universe, as God. Most of his poetries we can observe his opinions about the similarities between the letters, the universe, four elements, and a human.

However, the connection of human with letters in a mystical way is not appropriate for Nasimi. The poet mostly paid attention to the similarities between human, the world, and four elements. He also compared a human with

matter and showed human as the destination for all beings.

The explanation of identity between God and human took the main place in Nasimi's activity. He showed that personality is God, the searching of God apart from the human is meaningless and comes from people ignorance. This idea can be considered the keynote of Nasimi's thoughts.

Seyid Isak and other Hurufi followers gave more attention to the description of cognition for understanding God but Nasimi tried to put human's brain "human is God" opinion in thousands various ways. In Nasimi's activity, the human is the expression of micro and macro world and have all elements of God.

Nasimi used Kuran's verses in spreading his Hurufi ideas and his poetries.

As known, according to Qur'an, when God creates something He says, "Be, and then it becomes." This order of "Be" (Kun) is composed of letters. It shows that the letters are the reason for all existence and can be found in everything. So, Nasimi, Naimi and other Hurufi followers

idolized human and emphasized that this code come from the human.

Z.Guluzade considers "human is the creator of the world" provision in Nasimi's activity is more comprehensive and substantial than other Hurufi followers. ⁸⁴This idea was used in various contexts and expressed the belief of human force and ability. Nasimi always mentioned human's active position in nature. So, he thought that God is in everywhere and the attributes of God are inseparable from Personality. Hurufis establish that the identity between God and His attributes. Since the word is a divine attribute, the letters which compose the word are considered inseparable and even identical to God.

Nasimi approved mystical sides of Hurufism and accepted human and his face as the source of the world. According to Hurufism, various sides of the human face is the basis of everything, also religious and sacred books. As one of Hurufi followers, Nasimi didn't raise

---

⁸⁴ Кули-заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку: ЭЛМ, 1970, с. 180

human to heaven he reunites God with the human that consist of particles and four elements. Also, he did not forget about real human characters like cunning and craftiness.

Nasimi said that human has all divine features and that is why human desire great respect and worship as God. As other Hurufis Nasimi considered satan action not bowing to human. God appears with the help of human and with this you know which idol you worship. So, Nasimi was loyal to Pantheism theory of Hurufism and gave all his attention to the development of ideas about the identity between God and humanity.

His thoughts about the connection between soul and body were very interesting. Everybody has the soul and this body is the home of the soul. This active soul wears and takes out it as clothes. He enters the various body and lives in various material forms. The development of soul was expressed very original way his writings. Here, the soul that walks the world, at last, enters the human body and becomes his soul for certain time. The soul that got its beginning from material firstly traverse

minerals, animals, and plants and at last, reunites with human and turns over his soil. The evolution of soil in matter ideas wasn't only in Nasimi's activity we can see this idea in other Hurufi followers too. However, the originality of Nasimi's thoughts that he obeyed to Pantheism. Some works he talked about the separateness of soul and body but later he mentioned that soul changes its material position turns to the human soul. According to Nasimi soul has cognition functions but we can not see the identification between soul and unconscious mind.

Z.Guluzade later showed that Nasimi very highly estimated human mind and speech and called the human to understand the nature. Unlike other Hurufi followers, Nasimi tried to realize this with the help of poetries, not especial methods. The cognition of the world and himself took a special place in Nasimi's activity. He great passionately called the human to understand the nature and he did this according to the rules of Hurufism.

Nasimi described the human as the teacher of angels and at the same time, he accepted

them as the cognition object of the human. The main role of human's mind is the cognition of the world, the god, and the human being. Also, Nasimi said that human had to develop his mind and here he especially mentioned the role of murshid because they know the right way for the human. Human has to left his "ego" and have to believe murshid's mind or will. He mentioned one of his poetries "if you don't forget your "ego" and don't follow your master you can't reach your destiny".

Maybe he repeated the main ideas of Hurufism and Sufism and there is not any new ideology in his gnosiology but his introduction of these ideas in mystical form may be accepted as the great contribution to the cognition of God.

In spite of critical thoughts, we have to agree with Z. Guluzade's idea that Nasimi's poets had a great effect on Orthodoxal Islam. Firstly, these poetries spread in Muslim counties and secondly, he substantiated his ideas with the help of sacred placed of Islam. His comparison of Holy Kabaa with idols is could be the adequate example.

Some researchers criticized Z. Guluzade's thoughts on Nasimi because she introduced Nasim as the unbeliever. These critics said that Nasimi did not refuse God he just equalized human and God. However, as known, according to the Islam God is invisible, God does not have any form and there is not any companion to God. So, Nasimi was known for his poetries that describes God. Here the refusing God is not important just describing God and make God and human equal considered blasphemy. Nasimi's thoughts have a great impact on the development of human cognition and have a great contribution to finding new ways for the development of human mind.

On the other hand, we can see the laudation of sacred persons and Muhammed. Even these ideas can't introduce him as a strong believer. For example, one of his poetries he equalized Hazrati Ali with God and this kind of silicates is not accepted in any kind of monotheistic religion as Islam.

*"Your words that come from God are miracles,
Ey Nasimi"*

So, we cannot totally consider him an unbeliever because with these verses he wanted to prove the source of his words is God. [104,177]

It is clear that the main enemies of Nasimi were the crafty and illiterate religious figures. He criticized them as hypocritical persons who distorted Hurufism and Nasimi's philosophy. Z.Guluzade and other researchers emphasize that main criticized figure in Nasimi's activity was ascetics. He called them satan and that is why some called Nasimi the enemy of Islam. However, we have to pay attention that ascetic is not symbolizing Islam. Of course, they are Muslims but not symbols of Islam and its meaning in dictionary proves this fact: "Ascetic-the person who has to be away from luxury, believes to "therefore", leaves his passion, and accepts the world as cursory"[21,84]. The interesting point is here, in Islam human has to use all gifts of life and play an active role in social life. Of course, Islam does not prohibit

this kind of things but does not applaud. Wise persons torture the ascetic life and as a wise person, Nasimi also like this. However, that does not prove that Nasimi was against Islam. In some poetries, he confessed about his sins and hoped for forgiveness from Muhammad.

The criticizing of society with endless defects is the main part of Nasimi's activity. He didn't propose a new model of ideal society but talked about the unbearable relationships in this kind of societies. Some researchers connect his death with his political ideas. However, the poet didn't show new ways to change this society he just satisfied with critics. In our minds, if his activity didn't call any reactions to changes we can't connect his ideas with politics. He contended just observing all these horrors.

According to Z. Guluzade there is two tendency in Nasimi's activity: first- the world is crafty, oppressor and mortal-refuse it, second-demand justice from shah and courage from people for struggling against the cruelty.⁸⁵

⁸⁵ Кули-заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку: ЭЛМ, 1970, с. 184-185

Nasimi considered the human's intention to wealth as the cause of all violence in society. He wrote that this is a disgusting thing because it based on cruelty and force. Human's real happiness is in science and knowledge is not in wealth. However, the scientists' situation is very miserable in this kind of societies. From one side, Nasimi protested against inequality and people's silently acceptance this, from another side he showed his sadnesses to the impossibility of changing this situation. Here Nasimi's active attitude toward persecution and evil have to be mentioned: He demanded justice from authority.

Z. Guluzade talked about Nasimi's specific ascetic opinions after proving his detestation attitude toward asceticism. "His asceticism was soul protest against cunning. Trying to get luxury was not considered honesty. That is why he accepted ascetic life as one of the conditions of honesty and purity."

Nasimi's asceticism has not be confused with religious asceticism. Both of them have various purposes. He was against to asceticism that nominated by Muslim dogmatists. Yes, he was

against to cruelty and at the same time, he did not refuse the beauty of the world.

As seen scholar wanted to prove that Nasimi's asceticism was different. His asceticism refused greed or gluttony which sometimes considered the causes of asceticism. However, each ascetic that refused social inequality cannot be considered ascetic. As known Nasimi's asceticism called people to give up evil and cruelty. So, this cannot be considered asceticism. In his poetries, Nasimi just complained about authorities' cruelty and perishable of the world. This is complaining about society, not asceticism.

Z. Guluzade who correctly estimated Nasimi's activity showed that as the ideologist of Hurufism Nasimi is very weak but he had a great role in spreading of Hurufi ideas. Today his writings that full of humanistic opinions considered as the great source for Hurufi researches.

Generally, the researches showed that Nasimi's works are not unanimous or consecutive, here we can see the unification of Hurufism and Tasavvuf. His contradictory

philosophy did not only affected the thinking style of later periods but also developed intuitively.

Literary scholar M.Y.Guluzade who explored Nasimi's activity and her investigations took its palace in Azerbaijan literary. He also explored Z. Guluzade's monography about Nasimi and said critical thoughts about it. He glorified freedom of thought, freedom of the heart and love of life in his poetries and all these had a great role in the development of atheistic thoughts. However, there is not any strict reason for calling him, the unbeliever. One of these successors is Z. Guluzade's book about "Hurufulik and its followers in Azerbaijan" was distinguished with from the research that led to the Soviet Union, Europe, and Tukey. The author applied to the primary sources in her research about Hurufism and its propagandists. She illuminated the social-economical basis and ideological sources of Hurufism and the great role of Naimi, and Nasimi. Here, she also gave the information about the effects of Hurufism on Eastern ideological trends like The Nuqtavi,

Bektashi Order. One of this book's perfect chapter is about Nasimi's pantheistic thoughts which were the result of original researchers.

Nasimi had a great role in the social and ethic-philosophical history of Azerbaijan and Near East. The names of philosophers who used his force for the happiness and freedom of nation was carved in the cultural and scientific history of the world. So, Nasimi is one of these philosophers.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Fədakar şair: İmadəddin Nəsimi. Bakı: SSRI EA Azərb. Filialının nəşri 1942
2. Araslı H. İmadəddin Nəsimi (həyat və yaradıcılığı), Bakı: Azərnaşr, 1972
3. Azərbaycan ədəbiyyatı. Seyyid İmadəddin Nəsimi / Nəşiri: Salman Mümtaz. Bakı: Kommunist, 1926
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. I cild, Bakı: Azərb EA nəşri, 1960
5. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. Beşinci cild. İmadəddin Nəsimi. Bakı: Elm, 1985
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə. Bakı, 1976-1987.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Üçüncü cild. Bakı: Elm, 1999
8. Bəqdeli Q.Fəzullah Nəiminin vəsiyyətnaməsi. Azərbaycan, 1970, №5
9. Bəkir ön-Nasir. İmadəddin Nəsimi. Azərbaycan, 1987
10. Bəndəroğlu Əbdüllatif. İmadəddin Nəsimi əl Bağdadı. Araşdırma və seçilmiş şeirləri, Bağdad, 1973, 221 s. (ərəb əlifbasında)
11. Bünyadov Ziya. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Azərbaycan, 1997

Seyid İmadəddin Nəsimi irsinin tədqiqi məsələləri

12. Əliyev H. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət. "Azərbaycan" qəzeti, 30 dekabr 2000
13. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti (İ.Rüstəmovun redaktəsi ilə). Bakı: Azərb. Ensiklopediyası NPB, 1997
14. Fəzlullah Nəimi. Vəsiyyətnamə// Azərbaycan jurnalı 5,1970
15. Göyüşov Nəsim.Cami və Füzuli senetində irfan /Orta əsr alyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IX Respublika elmi-konfransının materialları. Bakı:Nurlan , 2004
16. Göyüşov Nəsim. Təsəvvüf anlayları və dərnəşlik rəmzləri. Bakı: Tural-Ə, 2001
17. Göyüşov Nəsim. Quran və irfan işğalında. Bakı: İqtisad Universiteti nəşri, 2004
18. Göyüşov Nəsim. Təsəvvüf rəmzlərinin əsas qaynaqları və təsnifatı / Orta əsr alyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. VII Respublika elmi-konfransının materialları. Bakı, 2000
19. Həsənoğlu Ə. Nəsimi Ənəlxəqinin kökləri. Bakı: Nurlan. 2004
20. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. Üç cildə / Elmi-tənqidi mətn tərtibi : C.Qəhrəmanov, Bakı, Elm 1973
21. İmadəddin Nəsimi. İraq divanı. Bakı: Yazıçı, 1987
22. İmadəddin Nəsimi. Məndə sığar iki caharı, Bakı: Gənclik, 1973

23. İmadəddin Nəsimi Seçilmiş əsərləri, Bakı: Azərənəşr, 1973
24. İsmail Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1926 (əski əlifbada)
25. Körpülüzadə M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər, Bakı: Sabah, 1996
26. Qasımzadə Fuad. Müasir Türkiyə alimləri Nəsimi və hürufilik haqqında// "Azərbaycan" jurnalı, № 7,1969
27. Qəhrəmanov C.Nəsimi əsərlərinin nəşri tarixindən // "Azərbaycan" jurnalı, 1970, №5
28. Quluzadə M. Böyük ideallar şairi, Bakı: Gənclik, 1973
29. Quluzadə M.Y.İmadəddin Nəsimi/Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. Beşinci cild. İmadəddin Nəsimi, Bakı: Elm, 1985, (əski əlifbada)
30. Quluzadə M.Y. Nəsiminin yaradıcılığı: filol.e.n.diss. Bakı, 1948
31. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Bünyadov Z.M., Məmmədaliyev V.M., Bakı, Azərənəşr, 1991
32. Mehdioglu Azər. Dərvişin pirini, dedilər sormağ adət deyil... "Dərvişin pirini, dedilər sormağ adət deyil..." "Ekspress" qəzeti, 18-22 mart 2006.
33. Mehdioglu Azər. İbn Xəldun və onun fəlsəfəsi. Bakı: Nurlan, 2006
34. Məmmədov Z.C. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: Bilik "İrşad mərkəzi", 1994

35. Məmmədov Z.C. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı: Elm, 1986
36. Nemətzadə Səbira. Seyid İmadəddin Nəsiminin dünyagörüşü fəlsəfə tarixinin tədqiqat obyektini kimi, Bakı, Nurlan, 2008
37. Nemətzadə Səbira. Nemətullahiyə və Nəsiminin sufi-irfani görüşləri, AMEA, Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu. Ekolojiya, Fəlsəfə, Mədəniyyət. 36-cı buraxılış, 2004
38. Nemətzadə Səbira. Nemətullahiyə tərqiyyəti və onun azərbaycanlı ardıcılları. "Azərbaycan Şərqişünaslıq elminin inkişafı yolları" mövzusunda elmi konfransın materialları, AMEA, Ziya Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu, Bakı, 2013
39. Rıhtım Mehmet. Seyid Yəhyanın sufi və təəvvüf anlayışı. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2004
40. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986
41. Səidzadə Ə.Ə. Nəsimi Şirvani. Kommunist, 15 avqust, 1945.
42. Şeyx Mahmud Şəbüstəri. Gülşəni-raz (Sirlər bağçası), Bakı: Nurlan, 2005
43. Şixiyeva S. Azərbaycan şeirinin iki ənənəviyyət zirvəsi-Xaqani və Nəsimi.AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2005, №4

44. Affıfı A.A. Tasavvuf felsefesi. İstanbul: Kırkambar Kitablığı, 1989
45. Atalay Besim. Baktaşılık. İstanbul, 1963
46. Ayan H. Önsöz. Seyyid Nesimi'nin hayatı. Nesimi divanı, Ankara: Akçağ Yayınları, 1990
47. Balcıoğlu T.H. Türk tarihinde mezhep cereyanları, Ankara: Kanaat Kitabevi, 1940
48. Bayram Mikail. İbn Teymiye. Hüseyin b. Mansur el-Hallac. Konya: Damla Ofset (naşr ili gösterilmemiştir)
49. Evliya Çelebi. Seyahetname. I c., İstanbul, 1938
50. Gölpinarlı A. Alevi – Baktaşî nefesleri. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1963
51. Gölpinarlı A. Baktaşılık – hurufilik ve Fadl Allah'ın öldürülmesine düşürülen üç tarih. Şarkiyat mecmuası, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1964
52. Gölpinarlı A. Nesimi, Usuli, Ruhî. İstanbul: Varlık Yayınevi
53. Gölpinarlı A. Tarih boyunca islam mezhepleri ve şiiilik. İstanbul: Der Yayınevi, 1979
54. Gölpinarlı A. Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar. İstanbul: İnkılab Kitabevi, 1969
55. Gölpinarlı A. 100 soruda tasavvuf. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1985
56. İslam Ansiklopedisi. Nesimi maddesi, cild 33, Türkiye Diyanet vakfı. İstanbul, 2007
57. İslam Ansiklopedisi. Nîmetullah Velî maddesi. cild 33, Türkiye Diyanet vakfı. İstanbul, 2007

58. Kara Mustafa. Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. İstanbul: Dergah Yayınları, 1995
59. Karahan Abdülkadir. Fuzulî (Muhihi, hayatı ve şahsiyeti). I baskı, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1996
60. Köprülü Fuad. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar, Ankara: Dianet İşleri Başkanlığı, 1991
61. Kurkçuoğlu K.E. Seyyid Nesimi divanı'ndan seçmeler, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973
62. Mevlana. Fihî mafih. (Tarcüma: Meliha Ülker Anbaroğlu). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
63. Necib Fazıl. Batı Tefekkürü ve İslam Tasavvufu, İstanbul, 1997
64. Neseî Azîzüddin. Tasavvufta insan meselesi. İnsan-i Kamül. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990
65. Nesimi Divanı. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990
66. Ocak Ahmet Yaşar. Osmanlı imparatorluğunda marjinal sufilik: kalendeniler (XIV-XVII. Yüzyıllar). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
67. Olğun İbrahim. Seyyid Nesimi üzerine notlar // Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971
68. Öztelli Cahit. Kul Nesimi (XVII asr tekke şairi). Ankara: Töyko matbaası, 1969
69. Öztürk Y.N. Tasavvufun ruhu ve tarikatlar. İstanbul, Yeni boyut yayınları, 1997
70. Schimmel Annemarie. Tasavvufun boyutları. İstanbul: Kırkambar Kitablığı, 2000

71. Seyyid Nesimi Divanı'ndan seçmələr. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1973
72. Sunar Cavit. Ana hatları ilə islam təsəvvüf tarixi. Ankara: Ankara Univer-sitesi Basımevi
73. Sunar Cavit. Tasəvvüf tarixi. Ankara: Ankara Universiteti Basımevi, 1975
74. Seyit İmadəddin Nesimi. Şıqırlar, Aşqabat: Türkmenistan, 1972
75. Sapolyo Enver Behnan. Mezheblər və Tarikatlar Tarixi. İstanbul: Elif kitabəvi yayınları, 2006
76. Məhəmmədzadə Həmid. Divanı-fərisiyi-Nəsimi. Seyyid İmadəddin Nəsimi. Divan, Bakı: Nəşriyyat Dövləti Azərbaycan, 1972, (fars dilində)
77. Qal'açı Əbdülfəttah... "Əl-Üsbü'l-ədəbi" qəzeti (Suriya), 27 aprel, 1989 (№164).

Rus və Avropa dillərində

78. Антология мировой философии. Том 1. М.: Мысль, 1968
79. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. М., 1965
80. Гасанди С.Г. Проблема веры и знания в средневековой религиозно-философской мысли Азербайджана (XIII-XVI вв.). Баку: Иршад, 1992
81. Гулизаде М. Проблема гуманизма в творчестве Насими. Сборник статей, Баку: ЭЛМ, 1973

82. Гусейнов Г.Н. Статьи по истории общественной и философской мысли в Азербайджане. Баку, 1948.
83. Гусейнов Гейдар. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку: Азернешр, 1958
84. Ибрагимов Мирза. Насими и его время. Имадеддин Насими (сборник статей). Баку: ЭЛМ, 1973
85. Имадеддин Насими. Избранная лирика. В двух томах. I том, Баку: Азернешр, 1973
86. Имадеддин Насими. Сборник статей, Баку: ЭЛМ, 1973
87. Кули-заде З. К вопросу об изменении философских ересей Востока (XIII-XIV вв.) и проблема философии суфизма. Сборник статей, Баку: ЭЛМ, 1973
88. Кули-заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку: ЭЛМ, 1970
89. Мамедова Сейра. Европейские ориенталисты о Насими. Сборник статей, Баку: ЭЛМ, 1973
90. Насими. Лирика, М.: Худ. лит.-ра, 1973, (М.Ибрагимов)
91. Нурбахш Дж. Беседы о суфийском пути, М.: Присцель, 1998
92. Нурбахш Дж. Духовная нишета в суфизме. Великий демон Иблис, М.: Оптимус Лайт, 2000
93. Сеид-заде А.А. Несими и Хафиз Ширази. Доклады АН Аз. ССР, т. II, 1946, №10

Mündəricat

Ön söz.....	3
Seyid Nəsiminin irsi elmi tədqiqatlarda .	10
Seyid İmadəddin Nəsiminin sufi-panteist fəlsəfəsi.....	67
Nasimi legacy in philological and historical sources	114
Ədəbiyyat	164

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: *Kamran İbrahimov*
Texniki redaktor: *Rövşənə Nizamiqızı*

Çapa imzalanmış 22.12.2017
Şorti çap vərəqi 11. Sifariş № 576
Kağız formatı 84x108 1/16. Tiraj 300

*Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*

